

BABYLONIA ÉS ASSYRIA

ÖSKORI TÖRTÉNELMÉNEK

HITELESSÉGE.

RIBÁRY FERENCZTŐL.

PEST,

EGGENBERGER FERD. M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1869.

Babylonia és Assyria

őskori történelmének hitelessége.

Ribáry Ferencztől.

(Olvas-tatott a Magy. T. Akadémia 1869. márcz. 15-iki ülésében.)

I.

Azon ásátások, melyeket nagyobbára angol és francia tudósok, mint Layard, Loftus, Botta, Birch, Rawlinson Henrik és mások a régi Babylon- és Assyriában eszközöltek, azon fáradságos kutatások, melyüket az említett tudósokon kívül még különösen Norris és Oppert Gyula a nyugotázsiai ékiratok megfejtése körül tettek, az őskor történetoinek határait tetemesen tágitották, sok mondát s történelmi hagyományt részint hitelesen megerősítettek, részint valódi mythicus értékre leszállították.

Az angol irodalomban-nem rég egy nagyobb négykötetű munka jelent meg Rawlinson Györgytől „Nyugotázsia ókori öt birodalmának történetéről“, mely az eddig e téren tett tudós vizsgálódások eredményeit összefoglalván, az ós Khaldaea, Assyria, Babylonia, Media és Perzsia történeteit azon világításban tárgyalja, melyet azokra az utóbbi két évtizedben Rawlinson Henrik, Oppert, Talbot, Hinks, Norris által kisebb-nagyobb sikerrel értelmezett ékiratok vetnek.

Szerző testvére azon Rawlinson Henriknek, ki saját kutatásai nyomán először derített világot Nyugotázsia ós történelmére, és ezen munkáját leginkább bátyjának tanácsadása- és segélyével írta, de még sem annyira elfogúlt, hogy ennek Nyugotázsia őskori nyelveinek osztályozásában elkövetett botlásait vakon követte volna.

Szerző önálló véleménynyel és ítéllettel bír, mint az az ily beható kutatót megilleti, s ha nem is követi Oppertnek véleményét, melyet ez ismételtén, legújában pedig „Expédition scientifique en Mésopotamie“ című nagy munkájában kimondott, melyben az úgynevezett szküth feliratok szövegének alapján urali finn vagyis ugor népet állít oda, mint olyat, mely az ékírás feltalálása által Nyugotázsia művelődésére döntő befolyással volt, elveti bátyjának R. Henriknek merész hypothesisét is, ki Herodot angol fordításához adott jegyzeteiben az östuráni nyelvet egynek mondván a khámival, amaból az árja, ebből a sémi nyelveket származtatja. ¹⁾

Szerző a két vélemény közt középutat tartván, az ő khaldaei nyelv egyes eredetű szavaiból azt következteti, hogy Nyugotázsia egyes részeiben, s így Khaldaeában is, khámi, turáni, árja és sémi népek vegyesen laktak, és a khaldaei ékíratokon talált ősn nyelv szavai e négy nyelvcsaládnak közös kincse, míg a nyelvtanáról azt hiszi, hogy az turáni jellegű, mi által közvetve elismeri, hogy az ékíratok nyelve az áltaji nyelvcsaládhoz tartozik, mely megtartván grammatikai alakjait, némi elnevezéseket az ott lakó egyéb fajú népek szókinéséből kölcsönzött.

Nem szándékom, T. Akadémia, jelenleg nyelvészeti vizsgálatokba mélyedni, sem azon kérdés megvitatásába bocsátkozni, vajjon az Oppert Gyula által urali finn vagyis ugor jellegűnek tartott kaszdím-szküth nyelv valóban az-e és mennyiben; de az sem lehet szándékom jelenleg, mert igen messze vezetne kitérőtől, hogy ezen ősnépek műveltségi állapotának vázlatát adjam, a mint az az ásatások által napfényre került épületek romjaiból, s azokon levő domborművek- s egyéb régiségi és műemlék ekből kiviláglik, vagy a mint az a cseréptáblákon s hengereken vagy köemlékeken bevéselt ékíratokból leolvastatott. Mindezeket csak akkor fogom felhozni, midőn a babyloniak és assyrok eddig elfogadott történeteit a valósággal megegyező és szoros történelmi adatokon alapuló új világításban adván, azokra mint kútfökre hivatkoznom szükséges leend.

¹⁾ Csengery Antal ismertette Budapesti Szemle 1857. III. k.

Szorosan kitérőtől ezélem jelenleg ezen adatok nyomán kimutatni, mennyire különbözik Babylon és Assyria történelme attól, mely, nem mondom, hogy kézikönyvekben tanított, hanem melyet elsőrangú történetírók ekkoráig műveikben előadtak; mert ezen adatokból indulva ki, magának Duncker Miksa kitűnő művének ¹⁾ álláspontja, legalább a régi Khaldaea, Assyria és Babylonia történeteire nézve, meghaladottnak látszik.

Egyet azonban nem mellőzhetek, t. i. a történelem színhelyének leírását, vagyis inkább azon helyeknek megemlékését, hol e népek évezredes emlékeit az ásatások által napfényre hozni sikerült.

Az arab-syriai sivatag és a Kurdisztán és Lurisztán hegyláncz közt fekszik ama terület, mely oly híressé vált a történelemben, mivel székhelye volt az ó-kor három nevezetes birodalmának. Nevei, *Aram-Naharaim*, *Kaszdím*, *Sinear*, *Mesopotamia*, két folyam közti Syriát vagy országot jelentenek, mely világtörténelmi fontosságát részben két nagy folyamnak, a Tigris és Eufrátnak köszönheti; mert ezek nélkül Mesopotamia déli része alig különbözött volna az arab-syriai sivatagtól, miután erről jogosabban lehet mondani, hogy a két folyam adománya, mint Egyiptomról mondatik.

Mesopotamia két részre osztott, éjszaki és délre, s omez volt a tulajdonképeni ősn Khaldaea, mely nyugaton az arab sivatag, keleten a Tigris folyam, délfelől a perzsa öböl által volt határolva. Éjszakon azon geológiai választó vonal képezé határát, mely Felső- és Alsó-Mesopotamia közt van. Midőn t. i. az utas a folyamok mentében haladva Hit (Is) városka irányában elhagyja a másodképződményű hullámzó és csekély emelkedésű halmos vidéket, egy egészen sík, mélyen fekvő áradmányi lapályra lép; e vonal képezi a mesopotamiai völgy természetes felosztásának határait is.

Mindamellet azonban, hogy az ősn Khaldaea határai meghatározhatók, nehéz pontosan megmondani, mily nagy volt területe tulajdonképen. — Jelenleg a perzsa öböltől egész az áradmányos terület éjszaki határáig a távolság mint-

¹⁾ Geschichte des Alterthums. 4 k. Megjelent II. kiadásban Berlin 1855 és 1856.

egy 100 mfdet tesz, de a hajdankorban nem lehetett oly nagy. Kétségtelen hogy a perzsa öbölnél az áradmányos föld rendkívüli módon gyarapodik, és hihető, hogy e növekedés régente még nagyobb volt, mint jelenleg. Tény, hogy az ősrégi *Ur* (*Mugheir*) városa, melynek felfedezett romjai most mintegy 30 mfdnyire vannak a tengertől, hajdan közelebb volt a perzsa öbölhöz ¹⁾, mert az ékíratokon gyakran van említés *Ur* hajóiról, melyek a khaldaeai templomok díszítéséhez használt aranyat hihetőleg Ethiopia- vagy Indiából hozták a tengeren.

E szerint az ős Khaldaea kiterjedése csekélyebb volt régente a mai áradmányi vidék területénél, s alig volt nagyobb mint Németalföldé, melyhez jellege különben is hasonlított. Szerzőnk, mint ezt különben más történetírók is teszik, a méd hódításán kívül két birodalmat különböztet meg e területen, és pedig egy ős khaldaeait 2234-ik évtől Kr. szül. e. az 1518-ban történt arab hódításig, melyet khaldaeai birodalomnak nevez, és egy újabbkorit babyloni név alatt, mely Nabopolaszarral 625-ben veszi kezdetét, és Babylonnak Cyrus által történt elfoglalásáig 538-ig tart.

E két korszaknak emlékeit, melyek közt mintegy 700 év van, mely idő alatt Khaldaea az arabok és assyrok hatalma alatt lévén, népe egészen a sémi nyelvidomot sajátította el, igen jól megkülönböztetik a tudósok, pontosan meghatározván, melyik ezen emlékek közül tisztán ős khaldaeai jellegű, melyik a sémi nyelvű babyloni birodalom uralkodóinak műve. Már a házi- és műeszközök, cserépedények s a használt érczek különfélesége eléggé jelzi a két korszakot egymástól. Így az ős khaldaeusok emlékei közt világosan látható az átmenet a kőkorszakból a bronzkorszakba. Kőkések, kalapácsok, ásók, kőbalták és árák váltakoznak bronz lándsákkal, fejszékkel, kalapácsokkal és késekkel; a vas oly ritka, hogy csak ékszerűl használtatik, egyéb érczek közül és pedig igen gyéren csak arany, réz, ezüst és ólom található, de fenn vannak egyes

¹⁾ A helyszínén tett észrevételek alapján tudjuk hogy a perzsa öböl mellett az áradmányos talaj minden 70 évben egy angol mfdel = 5090 lábbal növekszik. L. Loftus Chaldaea and Susiana. Rawlinson I. k. 5. 1.

eserépminták is, melyekbe az olvasztott ércz, mint formába öntetett.

Ép oly egyszerűek építményeik, melyeknek roppant vastagságu falai vályogból készültek, és kívülről téglá támaszlopokkal voltak megtámogatva minden csín és külső dísz nélkül, belül azonban, főkép a későbbi építményeknél, finomra csiszolt alabástrom, agát és márvány lemezekkel borítottak, melyekre különféle arany és réz díszítmények voltak függesztve; kőoszlopoknak, dombormű faragványoknak és festményeknek semmi nyoma, melyek a későbbi assyr és babyloni épületeknél gyakran előfordúlnak, és a művészet tetemes haladását mutatják.

Az ős khaldaeai építmények tégláin és cseréphengerein talált ékírás azonban leginkább tanuskodik ezek ősrégiségéről; mert a khaldaeus dynastia feliratainak szövege nem sémi, csak Nabopolaszar utódai alatt lesz azzá, és kétségtelenül bizonyítja a bibliai előadás hitelességét, mely szerint „Nimród uralkodásának kezdete vala Babel, Eroch, Akkad és Kalneh Sinear mezején.“ — Khaldaea maga éjszaki és délre osztott, mindkettő négy-négy fővárossal; az utóbbiak történeti nevei: *Ur* v. *Hur* Ábrahám szülő és az ország egyik legrégebb városa, melynek hajói az emlékek szerint Ethiopiával közlekedtek; mostani neve *Mugheir*, mely szó gyántást jelent. Egykori templomának romjait Loftus átkutatván, ős khaldaeai maradványnak állítja ¹⁾, mely mint Birs-Nimrud tornya emeltesen lehetett építve. A második város neve ékírat nyelven *Huruk*, romjainak mai neve *Warka*, mely a zsidó *Erech*, a görög *Orchoëval* látszik egyezni. Romjai nagyobb területet foglalnak el mint *Uréi*, és szabálytalan kört képeznek hullámozó hullámokkal, melyek számtalan csatornákkal és meredek mély-

¹⁾ Loftus Chaldaea and Susiana, p. 128. Oppert szerint: Expédition scientifique II. t. III. k. 231. l. Le nom antique de Mugheir n'est pas encore certain, és mégis id. k. 259. l. Mugheir városának nevét Chalanne-val adja. E város nevének jegyeit *sis-rut-ki* = *fraternae lunae* régióknak magyarázván, azt mondja, hogy hihetőleg *Kalana*-nak hangzott, *Ur* Oppert szerint nem várost hanem országot jelent, *Ur kasdim* a. m. két folyam országa, mert e szótágok jegyei a „part két és folyó szókat adják. A 260. l. ismét megengedi, hogy *Ur* vagy *Mugheir* királyának czíme egyező lehetett a két folyamország királyának czímével.

ségekkel vannak átszegve. A romok magassága néhol 100', és minőségüket tekintve oly régiségre mutatnak mint *Ur* romjai, melyektől északnyugatra az Eufrát tulsó oldalán fekszenek. Ezekről délkeletre az Eufrát és Tigris közén ismét egy romhalom van, melynek mai neve Szenkeréh, vagy Szinkara, mely alacsony kerek magaslatot képez, közepén mintegy 70 lábnyira emelkedvén. Az ékiratok Larrak vagy Larsza néven nevezik, egyezőleg a bibliai Ellaszarral és Apollodorus *Larissájával*; feliratai ugyanezen király nevét említik, ki *Ur* városát építé.

Erech városától éjszakra, mintegy 13 mfdnyire az Eufrát balpartján terjedelmes romok látszanak, melyeknek tömeget a bennszülöttek Niffer név alatt ismerik. Ezen elnevezés nagyon egyező a cseréptáblákról olvasott Nipur-ral, és a Talmudban említett *Nopher* városnév ugyanerre vonatkozhatik. A romtömeg több egymástól olvásztott halomból áll, melyek az egykori épületek helyét jelölik, és egy mély 120' széles árok által, mely hihetőleg az Eufrát régi medre volt, két részre oszlik. E város neve különösen figyelemre méltó, már azon oknál fogva is, mert az ősi ékiratokon ugyanazon jegy jelöli, mely Bel Isten nevével használtatik. Ugyanis a babyloniai fő istensége *Il* és *Ra* néven említettik, *Il* vagy olykor *El* a bibliai *Elohim*, s az arab *Allahval* látszik nyelvészeti rokonságban lenni, s egyszerűen istent jelent, s ezért Babel = istenkapuja védnökség alatt állt. Ezután egy hármasság és női istenségből álló trias következik, s ennek második helyét *Bel*, *Bil*, foglalja el, kinnek női alakja *Beltis* vagy *My-lissa*. *Bel* állandólag oly jelzővel iratik, melyet *Niprunak* olvasnak az ékiratok tudós fejtegetői, s *Bel-Nipru* nevét „vadász úrnak“ vagy a bibliai kifejezés szerint „hatalmas úrnak“ fordítják ¹⁾. Más ezímei: az istenek atyja, a teremtő, a világ ura, a szellemek királya stb. A biblia Nimródnak tulajdonítja Babylon építését, s az assyrok korában Babylon valóban *Bel-Nipru* városának neveztetett.

E szerint a görög irók *Belos*-a azonos volna a bibliai Nimróddal, ki ily módon ugyanegy, talán korszakot jelző

¹⁾ Oppert szerint *Niffer* névjegyei = *Is-Kit-ki*, mit így értelmez, a világ urának városa. Expédition scientifique en Mésopotamie I. r. III. k.

személy lévén, mind a kétrendbeli kútfők által a birodalom alapítójának mondatik. Mind a régi Khaldaea- s későbbi Babyloniában, mind Assyriában kitünő helyet foglalt el e valóságos népek imáiban, és ez utóbbi országban csak Assur mint annak mondai alapítója látszik több tekintélyvel bírni. — Tény, hogy Nimród még a jelenkor élő mondáiban is tisztelt helyet foglal el a keleti népeknél, melyek minden nagyobb szerű építményt nevével hoznak kapcsolatba. Így *Borzipát* mai nap *Birs-Nimrudnak* nevezik a bennszülöttek, de Nimrud nevét még különben egy őskori assyr város romjai is fenntartották.

Ezeket kivül még számos más őskori város romjai fődik e tért, de azok még egyrészt nincsenek átkutatva és nem is mondható hitelesen, hogy az újabbkori elnevezések melyik és város fekvését jelölik, másrészt némelyeknél ki lehet mutatni, hogy a romok későbbi korszak építményei, mint ezt Loftus *Zybblijeh*, Rawlinson Henrik pedig *Akkerkuf* ¹⁾ és *Haman* tekintélyes magasságu romjaikról állítják, ez utóbbiak újraépítését a parthusoknak tulajdonítván. Csak egyet említek még, és ez Babylon, a főváros, mely azonban az említetekkel azért nem tehető párhuzamba, mert építményei nem mutatnak azon ősrégiségre, mint *Ur*, *Erech*, *Szenkeréh* és *Nipur* romjai, melyek, mind az építészet, mind az ékiratok, s egyéb talált emlékek tanuságát egybevetve, még az arab hódítás (1500-ik év Kr. e.) előtti korszakból maradtak. Babylon ezekhez képest nagyon is ifjú város, mert építményeinek legislegnagyobb része, ú. m. Bel tornya, királyi palotája, függő kertjei, várfalai stb. Nebukadnezar korából (604—561) valók. Borzipárol azonban e király maga mondja a feliratban, hogy 42 embornyom előtt egy régi király építette volt e tornyot, melyet ő újra kijavított, s így okvetlenül tudomása volt e torony ősrégiségéről ²⁾. Oppert s különösen Rawlinson fáradozásai után tudjuk, hogy e torony, mint hihetőleg Babylon és Assyria egyéb templomai, hét emeletből állott, a

¹⁾ Ezt Oppert és khaldaeus városnak tartja, Durrigalazu vagyis szerinte helyesebben Kurgalzu király ott talált cseréptáblái után.

²⁾ E borzipái feliratot magyarra fordítja Hunfalvy Pál. Budapesti Szemle 1857. I. k. 427. l.

legfelsőn imolával, mely Herodot szerint ¹⁾ Bel istennek lakohelyül szolgált, ki itt bálvány nélkül tiszteltetett.

Assyria Khaldaeától éjszakra az Eufrát és Tigris között, és ez utóbbi folyam keleti oldalán egész a Zagros hegylánczig terjedett, míg éjszaki természetes határát vagy a *Masius* hegy képezé, vagy pedig a Tigris folyam éjszaki része Diabekrtől egész Tilig; nagysága felért az osztrák-cseh tartományok területével, s kétszer akkora lehetett mint Portugal királyság. Városainak számát, s romjaik után ítélve, nagy kiterjedését tekintve, igen népes lehetett. A nemzet vitéz és harezias, mely több mint hat századon keresztül egész Elő-Ázsia fölötti uralmát erős kézzel fenn tudta tartani. Hogy a sémi fajhoz tartozott, a történettudomány mindig hitte; e hit teljes tudássá változott, miután a nyelvtudománynak sikerült fennmaradt emlékeinek feliratait elolvasni. Ezek kétségtelenné tették, hogy az assyr nyelv a sémi nyelveszalásban a zsidó, arab, phönici és khaldaeus nyelvnek egyenjogú testvére.

A bibliai hagyomány is, Assyria eredetét illetőleg, az ékiratok által újabb hitelességet nyert. A Genesis ²⁾ szerint Khaldaeából indult ki Assur, és építé *Ninive*, *Rehoboth-Israhel*, *Kalah* és *Rézen* városokat, melyek közül kettő-, sőt némileg háromnak történeti létezése is kimutatható. Azonkívül maga Assur több mint mythicus lény, előttem inkább történeti valósággal látszik bírni, mint Assyria alapítója. Hálás nemzete isteni tiszteletben részesíté, ő az assyr pantheon esücsán állott, az assyrok vallása Assur vallásának neveztetett, s neve is több assyr király nevének alkatrészét képezi. Assyria őskori városai közül a legrégebbi nevét viselő, ma Kileh-Sergát néven ismeretesek romjai.

Assyriában épen úgy mint a régi Khaldaeában négy várost látunk leginkább szerepelni az ó-korban, s ezek *Assur*, *Ninive*, *Kalah* és *Bit-Szargina*, vagy Szargonháza, melyek az első kivételével a Tigris folyam baloldalán feküdtek, mert a legszorosabb értelemben vett Assyriát azon terület képezé,

¹⁾ Herodotus egyébírásait nyolcz emeletet említ I. 181.

²⁾ X. fejelet. 1. és 2. pont.

mely a Tigris folyamtól Zagros hegylánczig terjedett, és ez volt az ó-assyr műveltségnek székhelye.

Az assyr műveltség csirái kétségkívül Khaldaeából származtak, ugyanazon vallás dívott mind a két népnél, ugyanazon istenségek tiszteltettek mind a két országban. Az építészet, a művészet és tudomány ugyanazon irányban fejlődött Assyriában, melynek alapjait az ősrégi khaldaeus nép vetette meg, csak hogy itt kedvezőbb körülmények és helyi viszonyok hozzájárultával a fejlődés magasabb fokára emelkedett. Maga az ékirás neve is Khaldaeából ültetett az Assyriába, s az írásjegyek megtartották az assyr nyelvtől különböző jelentésöket, mely sok jegynél áltaji fajhoz tartozó szóval egyezvén meg, e körülményből Oppert azon következményt hozta le, hogy az ékirás áltaji fajú népnek találmánya. Ebből azonban nem mernök Oppert után következtetni, hogy Assyriának őslakosai azon időben, midőn az ország Khaldaea királyainak főhatósága alatt volt, a kaszdím szküth fajhoz tartoztak. ¹⁾

A régi Assyria területén talált romok az említett angol és francia tudósok által át lévén vizsgálva, ezeknek munkáiból meglehetősen hű képet nyerünk az assyr társadalom minőségéről és műveltségének állapotáról. A kutatásoknak különben itt nagyobb eredménye is volt, nem csak azért talán, mert ezekre nagyobb gond fordított, minthogy a munka hálásabbnak látszik vala, hanem mert a véletlen úgy akarta, hogy az assyr királyok építményeinek kevésbé ártson az idő vas foga; míg Khaldaea büszkesége, Babylon, amnyira elpusztult, hogy nagy szerű palotáiból és templomaiból csak halomra hányt téglák és cseréptöredékek maradtak.

Másképp van ez Assyriában. Moszul közelében a Koszru folyócska torkolatánál levő két halom, melyek egyiket *Kajuncsiknak* neveztetik, Layard és Botta által Ninive romjainak ismertetett el, ettől délre van *Nimrud* a nagyobb Zab folyó mellett, a régi *Kalah* városa, hasonló távolságra éjszakra Khorszabad, *Bit-Szargina*, Szargon király városának romjaival. A szorgos kutatóknak sikerült ásatásaik által e

¹⁾ Oppert Expédition scientifique en Mésopotamie I. r. 3. k. 288. 1.

helyeken, valamint Kileh-Sergátban is, — ez a régi Assur, — a királyi paloták alapjait oly módon kiásni, hogy azoknak nem csak alaprajzuk kivihető, hanem falaik is a lomtól megtisztítván, mintegy 15—16 lábnyira láthatókká lőnek. Így tárult föl az utókor előtt Assyria és történelme. — E romok közt nem csak mű- és háziesszközök, cserép- és üvegedények, fogverek, kö- és ércszobrok s más effélék találtak, hanem a falakon meglevő dombormű faragványok — basreliefs — festvények, a cseréptáblákon és hengereken talált feliratok e rég letűnt nemzet eddig ismeretlen történeteit beszélik el, házi élete, szokásai, erkölcsi- és hadakozási módjáról hitelesen tudósítanak, s e tudósítást a bibliai és classicus irokkal egybevetvén, könnyen kitölthetjük azon hézagokat, melyeket ezek az assyr birodalom történetében hagytak.

II.

A babyloniai és assyrok történelmének legkiválóbb kútfői a biblián kívül, mely híven ugyan de leginkább csak azon alkalommal emlékezik a népekről, midőn ezek a zsidókkal jöttek érintkezésbe, a görög irók közül Herodot¹⁾ és Ctesias²⁾, kinek munkájából csak egyes töredékek maradtak fel Diodorusnál és Eusebius³⁾ chroniconjában. — Herodot Babylon történetéről keveset mond, leírását és Cyrus által történt bevételeit adja elő, az assyrok történetét máskorra igéri; de ezeknek uralkodásáról közölt számadatai becses adalék az assyr-babyloni és történet chronológiájának meghatározására. Ctesias 17 évig tartózkodott ugyan a perzsa udvarnál, s állítólag az országos évkönyvekből meríté adatait, Syncellus és Eusebius is rá hivatkoznak midőn az assyr és méd királyok jegyzékét adják: mindazonáltal kevés hitellel bír, mert sem előadásának mesés csodaszerűsége, sem királyainak származási rendje a történetírók vagy a fennmaradt és-

¹⁾ I. könyv 178—199. feje.

²⁾ II. Artaxerxes (404—362) orvosa, Cnidusból származott.

³⁾ Caesaroai püspök Kr. u. 300 évvel.

korí emlékek által, bármennyire törekedik is Kruger¹⁾ ezt eszközölni, épen nem igazoltatott.

Babylonia és történeteire nézve minden esetre leghitelesebb kútfőnk Berosus khaldaeus pap, ki 280 táján írta „Babylonica” című munkáját, melyet hihetőleg hazájának és emlékeiből merített, de a mely fájdalom elveszett, csekély töredékeket kivéven, melyek Syncellusnál s Eusebius chroniconjában fennmaradtak. E töredékek közt legbecsesebb kétségkívül az, mely a babyloni történet korszakait határozza meg, becses leginkább azon tekintetből, mert előadása hitelességét a felfedezett emlékek és ékiratok is igazolják.

Berosus szerint Khaldaeában az özönvíz óta hat dynastia²⁾ uralkodott, az elsőnek uralma 34,080 évig tartott 86 király alatt, a kiknek uralkodási idejét tekintve, világos, hogy ezek nem történelmi adatok, s neveik a khaldaeai pantheonba sorozhatók. Oppert Gyula az özönvíztől 3540-től egész a méd királyok uralkodásáig egy 1100 évig tartott khámi uralkodást jelöl meg³⁾, és hihető, hogy a méd foglalás Khaldaeában már létező birodalmat talált; ez a biblia tudósítása szerint csakugyan khámiféle lehetett. Rawlinson történelmét Berosus nyomán a mythos körébe utasítja, mert létnek emlékei nem maradtak fenn. A többi dynastiára nézve Berosus schemája következő:

8 méd király	224 évig
{ 11	— „
{ 49 khaldaeus király	458 „
9 arab	245 „
{ 45 assyr	526 „
{ assyr	„
6 khaldaeus „	87 „

A chronologia meghatározásánál legbiztosabb egy bizonyos időpontot venni föl, mely nem jön kérdés alá. Így Babylon történelmében meglehetősen hitelességgel meghatároz-

¹⁾ Kruger Jacob: Geschichte der Assyrier und Iranier. Frankfurt 1856.

²⁾ Berosus tulajdonképp csak 6 dynastiát említ, de itt a mythicus királyokon kívül mégis hét számítottat elő.

³⁾ Zeitschrift d. d. morgenländischen Gesellschaft XI. k. Gosche tudósítása.

ható év az 538-ik, mint Babylon bevételének éve Cyrus által; ha ehhez hozzáadjuk az utolsó dynastia uralkodásának 87 évét, kijön 625 év, Nabopolaszar uralkodásának kezdete ¹⁾, ki az újabb khaldaeai birodalom függetlenségét megalapította.

A babyloniak történelmében mindenesetre korszakot alkotó év volt a 747-ki, Nabonaszar uralkodásának első éve, mely évtől fogva Ptolomaeus koráig a nap és hold fogyatkozások rendszeresen följegyeztettek. Ezen év és a fenntebb érintett 625-ik közt 122 éves korszak van, melynek kezdetén Babylonia visszaszerzi rövid időre, mintegy 40 évig, függetlenségét, míg Szargon által újra meg nem hódíttatott 709-ben Kr. e. Mindenesetre nevezetes korszak Babylonia történetében, hogy egyszer visszaszerezvén függetlenségét oly időben, midőn Assyria hatalma hanyatlásban volt, azt a későbbi hatalmas assyr királyok ellen is, bár gyakrabban újra meghódítva, saját veszedelmével is védelmezte, míg önállását Nabopolaszar alatt teljesen kivívni nem sikerült vala. ²⁾

E korszakot megelőzi 45 assyr király uralkodása Berossus szerint 526 év alatt, és ezt 747-hez hozzáadván, az 1273-ik évet nyerjük Kr. e. Ezen adat legalább megközelítőleg az assyr emlékek által is igazoltatik. *Sennacherib*, a baviani sziklafeliraton Khorszabad mellett uralkodásának 10-ik évében, tehát 694-ben állítja, hogy bizonyos bálványokat visszahozott Babylonból, melyeket előtte 418 évvel *Merodach-iddin-akhi* Babylon királya *Tiglath-Pilezar* assyr királytól elvett vala. E szerint e két egykoru király uralkodása 1110—1130 közé esnek. Ugyancsak *Sennacherib* egy más feliratában mondja a 702-ik évről, hogy Babylont ismét meghódítja, melyet egyik előde azelőtt 600 évvel először foglalt vala el; e két szám összege tenne 1302, mi épen nem szól Berossus állítása ellen, miután úgy látszik, a király kerekszámot akart csak mondani. Ha továbbá figyelembe vesszük, hogy Berossus számítása összesség Herodotéval, ki az assyr nagy hatalom kezdetét szinte a 13-ik század közepére teszi, hogy *Tiglath-Nin*

¹⁾ Történelmi adat Ptolomaeus canonja szerint, mely e király uralkodása kezdetét a 122-ik évre teszi.

²⁾ E szerint hihető, hogy Nabonaszar aorája e politikai korszak kezdetét is jelöli.

assyr király ¹⁾ magát büszkén Babylon meghódítójának nevezni pecsétjén, mely épen e városban találtatván meg, azt engedi sejttenünk, hogy legalább egy időre ide tette vala át székhelyét: Berossus számítását okvetlenül igazoltnak kell tartanunk.

Az ezt megelőző arab hódítás korszaka, mely a khaldaeai állam függetlenségét dönté meg, ugyanazon kútfőben 245 évre tétetik, mely számot a fenntebbi 1273-hoz adván az 1518 év jön ki. Ez előtt Berossus két dynastiát említ, egy khaldaeust az arab hódítást megelőzőleg 49 királylyal 458 év alatt, mely számot az előbbihez adva, ennek kezdetét az 1976 évig viszi fel. Az assyr emlékekben két e korszakbeli babyloni király határozottan meg van jelölve. A már említett *Tiglath-Pilezar* 1120-ban tudósít, hogy egy templomot épített újra föl, mely 60 évvel előbb leromboltatott, miután 641 év előtt *Samasz-Iva*, *Izmi-dagon* fia, babyloni király által építtetett vala. És így $1120 + 60 + 641 = 1820$ -at adván, e két király uralkodása a tizenkilencedik század közepére esnek Kr. e. Különbben az assyr emlékek egy más adatot is tartalmaznak még, mely a 16-ik század végén e két ország királyai közt kötött szerződésekről szól; de ezt majd alább fogom felhozni.

A legrégebb dynastiát a méd királyok elűzetése után nem nevezi meg Berossus, annak minden közelebbi meghatározás nélkül 11 királyt tulajdonít, és pedig évszám nélkül. Rawlinson erre nézve *Guttschmied* után úgy vélekedik, ²⁾ hogy miután a babyloniak a *Simplicius* tudósítása szerint Nagy Sándor hódítása előtt 1903 évvel kezdték meg csillagászati észrevételeiket, ezt pedig hozzáadván az arbélai csata évéhez a 331-hez, a 2234-ik év jön ki ³⁾, ennek oly forduló pontot kellett képezni a khaldaeai királyság történelmében, hogy ez a nemzetnél egy új időszámítás alapját

¹⁾ Uralkodott 1270—1250 Kr. e. I. alább az assyr királyok chronológiájának meghatározásánál.

²⁾ *Guttschmied* M. Rheinisches Museum VIII. k. 352. l., kinek számítását vette fel alapul R. a Berossus jegyzékében lévő lézágok betöltésénél.

³⁾ *Oppert*nél a 2225-ik év; ha t. i. Sándor halála évéhez 323-hoz adjuk a fentebbi 1903-at, kijön — 2226.

tehetette, mint például Nabonaszar aerája. Rawlinson e dynastiát, mely ily módon összesen 258 évig uralkodott, Oppert Gyula nézetével ellenkezőleg, ki azt turáni eredetűnek hiszi, khámi dynastiának, míg ellenben az előtte 224 évig, tehát 2458—2234-ig uralkodott nyolcz méd királyt százküth származásának tartja, ismét ellentétben Opperttel, ki a médek alatt árja hódítást feltételez. ¹⁾

Itt láttam szükségesnek a Guttschmiold s Rawlinson által megállapított chronológiáját adni Babylonnak, és azt Oppert számításával egybehasonlítni.

Rawlinson szerint :

1) 86	király	34080 év	(myth. korszak)
2) 8 méd	"	224 "	2458—2234-ig
3) 11 (khaldaeus)	"	(258) "	2234—1976-ig
4) 49 khaldaeus	"	458 "	1976—1518-ig
5) 9 arab	"	245 "	1518—1273-ig
6) 45 assyr	"	526 "	1273— 747-ig
7) (8 assyr)	"	(122) "	747— 625-ig
8) 6 khaldaeus	"	87 "	625— 538-ig

36000 évi cycclus

Oppert szerint az özönvíz óta :

1) khámi uralom		3540—2449 = 1091 évig
2) méd-árja	8 királylyal	2449—2225 = 224 "
3) turáni	11 "	2225—2017 = 208 "
4) ős khaldaeai	49 "	2017—1559 = 458 "
5) arab	— "	1559—1314 = 245 "
6) assyr	— "	1314— 788 = 526 "

Ezután, mint mondja Oppert, következik Babylon, Assyria és Media zavart története. ²⁾

Már ezen összehasonlításnál lehetetlen, hogy meg ne lepjen mindenkit a Guttschmiold-Rawlinsonféle számesoposztítás egybevágó öszhangzata, melyben minden egyes adatnak okát lehet adni. Csak két igen valószínű hypothesis kell megengednünk, az egyik Nabonaszar aerájának tör-

¹⁾ Budapesti Szemle 1857. I. k. 438. I. és Zeitschrift id. h.

²⁾ Ezt a Rawlinson Henrik által 1862-ben kiadott assyr canon ismertetése után nem mondhatni. L. Assyria történelmének kútfői.

ténelmi jelentősége, a másik a babyloniak csillagászati folgyezéseiknek kezdete, melyet a médek után következett hazai khaldaeus királyok uralkodásának kiinduló időpontjául vévén, Berosus fentebb idézett schemája minden nehézség nélkül betölthető.

Nagyobb nehézségeket nyújt Oppert számítása. Ő is felvette alapul Berosus évszám adatait a különféle dynastiák uralkodására nézve, de kiindulási pontja nem látszik oly biztosnak. Oppertnek Fortoul ministerhez benyújtott emlékiratát, minden utánjárásom daczára sem szerezhettvén meg, Gosche tudósítását vettem alapul a Zeitschrift d. d. morg. Gesellschaft XI. kötetéből, de kiindulási pontja e számadatok után meg nem határozható. Az özönvíz kora, ha fel is teszszük, hogy meg volna határozható, honnan tudhatná Oppert, hogy az özönvíz óta a méd hódításig épen 1091 év folyt le. Ez tehát nem lehet számításának kiindulási pontja. Oppert azonban nagy művében, mint Rawlinson is, Ninive végpusztulásának évét a 625-ikre teszi, csakhogy ő Ctesias nyomán e városnak egy korábbi 788-ik évben Arbaces méd és Bolesis babyloni király által történt elfoglalását állítja föl, ¹⁾ mindannak daczára, hogy erre nézve e történelmi critica Ctesias adatait már régebben dönthetlen érvekkel megezáfolta; de magok az assyr emlékek sem mondanak semmit ily eseményről. A Rawlinson Henrik által 1862-ben kiadott assyr canon 910-től egész Ninive pusztulásáig, 625-ig, szakadatlan sorát közli az assyr uralkodóknak, s bár kétségtelen, hogy a 781—744-ig terjedő korszak homályos lapját képezi az assyr történelemnek, mert az ezen időközbe eső három király semmi emléket nem hagyott hátra, bár e korba esik Phul uralkodása, ki a bibliában Assyria királyának mondatik, de az assyr canonban nem említettik, bár Nabonaszar aerájának kezdete, a 747-ik év szintén e homályos korszakba esik, mindezek daczára Ctesias adata Ninive 788-ki elpusztításáról valóságos tény gyanánt el nem fogadható.

Oppert mégis ezen évet vette kiindulásul chronológiája meghatározásában, legalább évszámait e föltevésnek felelnek meg. Mert ha 788-hoz adjuk az assyr uralom tartamának

¹⁾ Expedition I. r. 3 k. 288 l. és 2 k. 215 l.

éveit 526-ot, így nyerjük az 1314-ik évet, ehhez adván az arab hódítás 245 évét, kijön az 1559-iki év s így tovább, mint a tábla mutatja.

Számítása ellen azonban még más észrevételt is lehet tenni. Ha II. (IV) Tiglath Pilezar, ki 769—726-ig uralkodott Oppert szerint, R. szerint azonban helyesebben az assyr canon nyomán 744—726-ig, mint Pul legyőzője, volt a birodalom helyreállítója, mikép lehetséges, hogy épen korábban lön egészen független Nabonaszar alatt 747 Khaldaea, mely véglegesen csak Szargon assyr király által hódított meg 709-ben Kr. e.?

Oppert az ős khaldaeus dynastia (2017—1559) uralmát Assyriára is kiterjeszti, mert ugymond I. Tiglath-Pilezar feliratában Iszmidagont Assyria urának nevezi, és úgy vélekedik, hogy a Ninus és Semiramisféle mondák e dynastia alapítására vonatkoznak.¹⁾ E föltevés megfelel ugyan a történelmi valónak, mert a khaldaeus királyok bírták Assyriát mint hűbér országot, de ennek népe akkor is már sémi volt, s aligha kaszdím-szkuith, mint Oppert véli, mert az assyr feliratok szövege minden időben a sémi nyelvidomot tünteti föl.

A mi azon kérdést illeti, vajjon a méd királyok uralkodása alatt árja vagy turáni hódítást kell-e érteni, még kell valjanom, hogy szerény véleményem Rawlinson felé hajlik. Okaim következők: Eusebius chroniconja szerint Berossus a médeket mint Babylon hódítóit mutatja be, kik ott tyrannismust alapítottak, s uralkodóikat nem királyoknak, hanem tyrannusoknak nevezi.²⁾ De a médek, már mint iráni nép, még akkor nem laktak a Zagros hegyláncz keleti lejtőin, ha tehát Berossus a médek neve alatt csak azt akarja érteni, hogy Babylon ezen őskori hódítóit azon országból jöttek, mely az ő korában Médiának neveztetett, ezek akkor médszkuith fajú törzsek lehettek, mert Kr. e. a 24-ik században csak ezek lakták „Media Magnát“, az árják akkor még nem terjeszkedvén odáig. S Oppert maga állítja, hogy a méd és perzsa uralom korában is a méd nemzet alsóbb osztályai, tehát a nép zöme a

¹⁾ Expedition id. k.

²⁾ Medos. Babylonem cepisse ait, ibique de suis tyrannos constituisse, Berossus fr. 11 Eusebius I. p. 18.

szkuith fajhoz tartozott.¹⁾ Végre figyelmet érdemlő körülmény az is, hogy a Vendidad első részében az árja költözések közt a médek nem említettek, bár annál meglepőbb, hogy a Genesis²⁾ Jáfet fiai közé Madait is számítja, ha szerzője csakugyan az árja médeket értette alatta.

Ennek következtében azt hiszem, hogy a méd uralkodás korszaka nem árja, hanem turáni foglalást jelez, s így a következő korszak királyai a hódító idegenek elűzetése után a bennszülött khaldaeai, s a médekkel rokon kaszdím-szkuith törzsből származhattak, és ezeknek neve alatt értett turáni nép hozhatta be Babylonba³⁾ az ékirást, mely már a legelső emlékeken, melyek *Uruk* nevű király korából találtattak, az átmeneti stadiumot mutatják fel, midőn t. i. a képirásból már csak a tárgyak alaprajzai szolgálnak jegyül.⁴⁾

Khaldaea története tehát, a mennyire ezt némi valószínűséggel állítani lehet, a 2234 évvel kezdődik Kr. e. Rawlinson a birodalom alapítóját Nimródöt helyezi azon khaldaeus dynastia élére, mely a médek elűzetése után következett. Azonban ha Nimród több mint mythosi személy, ha a hagyományak igazsága van, midőn neki tulajdonítja a birodalom alapítását, ha mint fentebb mondtam, isteni tiszteletben való részesítése benne a nép jótevőjét sejteti, azt gondolom, hogy épen Berossus adataira támaszkodván, őt még a méd foglalás elébe kell helyeznünk, mert ha a khámi-kusita népet csak a méd korszak után vezette volna Arabia felől Khaldaeába, és ez az ott uralkodó médeket elűzi vala, nem lett volna ok, ezeknek királyait zsarnokoknak bélyegezni. Ha tehát Nimród neve a birodalom alapításával azonosíttatik, őt okvetlenül kö-

¹⁾ Expedition I. r. 9. fejt. 76 l.

²⁾ Genesis X. 2.

³⁾ A babyloniai időszámításában egy *szasz* 60, egy *ner* 600 és *szar* 3600 évet jelöl, a számítás 6 és 10 szorzóval eszközölték, így a *szasz* $10 \times 6 = 60$; a *ner* $60 \times 10 = 600$, a *szar* $600 \times 6 = 3600$, a következő évkör $3600 \times 10 = 36,000$, a mennyi valóban kijön, ha Khaldaea mythosi korának éveihöz 34080-hoz hozzáadjuk az emberi uralkodók korszakait, vagyis 1920 évet, mert Berossus szerint a vízözöntől Cyrusig 36000 év folyt le.

⁴⁾ Ez volt a hieraticus írásmód, mely a tárgyak alapját ábrázoló egyenes vonalokból állott.

rábbra kell tenniük, talán elejére azon khámi uralkodóknak, kik Oppert szerint a médek előtt már 1100 évig kormányozták Khaldaeát, bár többi utódairól sem a történet sem a hagyomány nem emlékezik.

Hogy a khaldaei királyság alapítása a khámi-kus fajnak tulajdonítandó, és hogy ez uralkodott Khaldaeában a méd hódítás koráig, e nézetben mind Oppert, mind Rawlinson egymással megegyeznek. Azonban a khaldaei ékiratok nyelvét ez utóbbi egyrészlől a délarábiai *mahra* s abysziniai galla, másrészt Szusziana lakóinak nyelvével mondja egyezőnek, mely állításban ellenmondás van, mert a szúzai ékiratok Oppert ¹⁾ és Norris szerint a szküth nyelvet tüntetik elő, mely e szerint a khámi nyelvvel rokon nem lehetett. Rawlinson György a történetíró eltér e helyen, mint fentebb említém, bátyjának Henriknek nézetétől, a khámi nyelvvidomot nem azonosítja a turánival, nem is vallja e kétfőt testvér ágaknak, hanem a nyelvben talált különböző elemekből következtetve azt hiszi, hogy Khaldaeában vegyes nép lakott, melyben a khámi, turáni, sémi és árja fajok képviselve voltak.

E föltevést az írásjegyek különböző kiejtése is látszik bizonyítani. Oppert maga elismeri, hogy ugyanazon jegy különböző képen mondatott ki. ²⁾ Így például azon jegynek, mely házat jelképezett, az *e*, *bit* és *val* hangzat felett megkétsésgkívül a szerint, a mint a különböző nyelvfajú néptörzsek iolvasták vala. Mind a mellett azonban kimutatja, hogy ez írásjegyeknek eredeti jelentése a turáni, s nevezetesen ezek közt az urali nyelvekből fejthető meg, mint ezt már régebben előttem mások jelesen adták elő. ³⁾

E nyelvet ó szküthnek nevezi Oppert, mely bár rokon a kaszdin- és méd-szküth nyelvvel, de ép oly ismeretlen még, mint társai az ó örmény és szúzai turáni nyelvek; azt azonban igéri, hogy meg fogja fejteni, s annyit egyelőre is állít, hogy az írásjegyek és a nyelv ragjai után ítélve, ez urali finnek mondható. Azon nép, mely e nyelvet beszélte, hozta Khaldaeába az ékirást, mely onnan Assyriába származott át,

¹⁾ Expedition scientifique II. r. bevezetés 9. l.

²⁾ Expedition II. r. bevezetés: la pluralité des valeurs existe 10. l.

³⁾ Hunfalvy Pál Budapesti Szemle 1857. I. k. Csengery Antal u. o. III. k.

hol írásjegyeinek phoneticus jelentése az idők folytában elhomályosodván, Szardanapal assyr király szükségesnek látta azokat megmagyaráztatni. E magyarázó táblák a többiek közt Ninive romjaiban szintén felfedeztetek, és ezeknek lehet majd köszönni, ha az ó khaldaeus feliratok érthetőkké lesznek.

Oppert és Rawlinsonnak, a történezt értem, nézeteit nem találok oly ellentéteseknek, hogy *történelmi szempontból* összeegyeztethetők nem volnának. Hihető ugyanis, hogy már a médek előtti khámi uralkodás alatt, melyet mindketten, egyik nyiltan, a másik legalább hallgatva elismer, tetemes turáni elem volt Khaldaeában, melyet a 2458-ban Kr. e. Armenia hegyeiből leszállt, és médek neve alatt említett turáni törzsek csak gyarapítottak!

A méd zsarnokok elűzetése után 2234-ben, a Khaldaeában maradt ós turáni elem elég hatalmas volt, hogy Khaldaea benszült szküth uralkodói alatt is megtarthatta turáni jellegét, mely leginkább az írásmód megállapításában ismertető fel.

Ezen ós turáni elem, a khámi sémi és talán árja fajú törzsekkel vegyest lakván, az országot, már akkor, midőn a rokonfajú, de barbár médek az országot leigázták vala, a miveltség bizonyos nem megvetendő fokán állhatott, és ezeknek részletes beolvadása csak növelhette számát és erejét. Így magyarázhatjuk meg, hogy a médek elűzése után, az uralom nem a gyengébb khámi, hanem a hatalmasabb kaszdin-szküth fajra szállott. Khaldaea turáni jellegét nem változtatta meg azon körülmény, hogy 1976-ik év táján a szúzai szintén turáni fajú királyok uralma alá került. ¹⁾

Hogy Khaldaea királyai *Kiprat-Arbat*, vagyis négy nemzet királyainak nevezik magokat, csak a fentebbi föltevést a négyféle fajról látszik igazolni, de ennek nyomára a bibliai tudósításokban is találunk, ugyanis Abraham korában Khedor-laomer Elám vagyis Szúza királyának mondatik, kinek hűbéresei Amraphel Sinear, Arioch Ellaszar és Tidal a népek (Akkad) királyai; ²⁾ míg a későbbi khaldaei uralko-

¹⁾ Oppert Expedition II. r. 3. k. 256. l. Rawlinson I. k. 203 l. 10-ik jegyzet.

²⁾ Rawlinson id. h. és a Genesis XIV. 1.

dők felirataikon rendszeren Ur, Babylon, a Szumirok és Akkadok királyainak nevezetnek, mintegy a négy külön törzsa megjelölésére, melyekből Khaldaea népe állott volt.

E szerint már az is könnyen megmagyarázható, miért volt az ékírás jegyeinek több különböző phoneticus jelentése, miután Khaldaea nem volt „regnum unius linguae,” és hogyan történhetett az, hogy az ékíratok turáni jellegű nyelve khámi kusita szókinccsel is bírt, bár nyelvtani alakjaiban hű maradt magához, (mire élő példa a mai török nyelv).

A khámi és turáni elemnek tehát már az ország alapítása kezdetén, hatalmasnak kellett lennie, mert az uralmat egymás után kezébe kerítette.

Az árja elem azonban kevés lehetett, mert csak szórványosan, s néhány szóban jelentkezik, ¹⁾ míg ellenben a turáni befolyást a khaldaeus nép nyelvére csak a médeknek, tulajdonítani, mint Rawlinson teszi, nem elegendő, ha mindjárt ez volt is az Oppert Gyula által hangoztatott turáni hódítás. De legkétségtelenobb egy hatalmas sémi elem létezése Khaldaeában, mely a mellett, hogy tetemes rajokat szállított Assyria- és Palaestinába, külső rokon hódítás hozzájárultával nemcsak képes volt az országban uralomra emelkedni, hanem kulturai befolyása által a khaldaeus nép ős nyelvét sémivé változtatta át, mely ezután a második khaldaeai birodalomnak Nabukadnezar korában kizárólagos nyelve is volt.

A birodalom alapítója után, ki „hatalmas vadász volt az Úr előtt” hosszabb ideig, talán századokig, melyeknek folyamát a méd hódítás szakíthatá meg, homály borong Khaldaea történetein, mely csak némileg kezd derengeni a médek utáni 2234 – 1976-ig lefolyt korszakban, a mennyire talán ide lehetne helyezni, mint szerzünk teszi, Uruk királyt, a nagy építkezőt, a kitől Ur, Warka, Nipur és Larsza városokban emelt roppant nagyságu épületeknek alapjait sikerült az ásatások által napfényre hozni. Építményei többnyire templomok, a nap, hold, egyes csillagoknak, Bel és Beltisnek szentelve, mi arra mutat, hogy ez ős nép vallása csillagászati volt, és mi

¹⁾ Schlentzer mindazáltal az ékíratok ellenkező tanúságának dacára Khaldaea és Assyria lakóit árjáknak mondja, a scythákat is ide sorozván. Zeitschrift d. d. Morgenl. Gesellschaft XVI. k. 490 l.

ismét az égi testeknek és járásuknak némi ismeretét feltételezi. Ezen építmények magukon viselik az ősrégiség bélyegét, s a vizsgálat teljesen kideríté, hogy ezek Khaldaeának legrégebb emlékei, melyek közt a fokozatos haladás látható később, korszakról korszakra. Pecséthengere, melyen neve olvasható, némileg kivételt képez, mert a bevésott alakok rajza oly csinos, hogy ez nem csekély művészeti felfogást tanúsít.

Uruk korát Rawlinson Óvid azon versei után határozza meg, melyekben ez öt Bel hetedik utódjának mondja, ¹⁾ nevét *Orchamusszal* azonosítván. És minthogy szerinte Bel-Nimród a 2234-ik év táján alapítá a birodalmat, Uruk hat elődjének egyenkint 23 évet adván, mely 258 évnek 11 általi osztásából származik, öt *Igi* fiával 2093 és 2047 közé helyezi. Ha azonban Nimród egy korábbi, médek előtti korszakban élt, úgy ezen időszámítás a légben függ, és Uruk kora meg nem határozható; annyit azonban állíthatni, hogy uralkodásának az első korszakba kelle esnie, mert a 20-ik század elején valami forradalom nyomán a szászai vagy elámi uralkodók ²⁾ hatalma alá került Khaldaea, mint ez írásjegyeinek különbözősége és a királyok neve után következtethető. Berossus nyomán e változást Gutschmid az 1976-ra teszi.

Khedor-laomer Palaestina meghódítója a bibliában elámi királynak mondatik, kit szövetséges társaival ³⁾ együtt Damascus mellett megszalaszt Ábrahám és öcsését Lótót fogságából kiszabadítja. A khaldaeai emlékeken e név helyett *Kudur-Mabuk* fordul elő *Arid-Szin* nevű fiával. Khedor-laomer lehetett tehát kezdője a második khaldaeus dynastiának, ily módon kora Ábraháméval esik össze, a ki Clinton számítása szerint ⁴⁾ 2055 és 1955 közt lakott Kanaanban. Kudur-Mabuk és ennek fia Arid-Szin közvetlen utódai lehettek, kik mindenesetre a 19. század közepe előtt élhettek, mert Tiglath-

¹⁾ Recit Achaenienias urbes pater Orchamus, isque Septimus a prisici numeratur origine Beli. Ovid. Metamorph. IV. 212, 213.

²⁾ És gondolom ez lehetett a második turáni uralkodás, ha Szarziene lakói a scytha fajhoz tartoztak.

³⁾ Khedor-laomer szövetségesei: Amraphel Sineár, Arioch Larsza, és Tidal a nomád törzsek királya. Gen. XIV. 1.

⁴⁾ Clinton Fasti Hellénici I. r.

Pileoszar (1112—1130) assyr király ezen időpontra említi Iszmi-dagont mint Khaldaea királyát, ki 1850-től 1830-ig, tehát középszámítás szerint mintegy 20 évig uralkodhatott ¹⁾

Ugyanezen emlék nevezi meg fiát *Samasz-Isót*, kinek uralkodása azért is nevezetes, mert azon körülményből, hogy ő Kileh-Sergátban Assyriában templomot építtetett, azt lehet következtetni, hogy Khaldaea hatalma Assyria felett is kiterjedt, és Samasz-Iva talán mint alkirály uralkodott itt, legálább néhány e város romjai közt talált cseréptábla khaldaei helytartókat ²⁾ említi.

Utóda és fia *Ibil-anu-duma* nevének helyes olvasása kétséges, volt építője ama khaldaei Necropolisnak, mely Mugheir és Warka romjainak környékén mértföldekre terül el ³⁾.

Ennek fiáról is történik említés cseréptábláin, neve talán *Gurguna* vagy *Gunguna*, teljes hitelességgel meg nem fejtethető; ő maga emlékét semmiféle művel meg nem örököltette. E négy uralkodó korszaka a fentebb említett assyr adat szerint 1850-től egész 1775-ig terjedhetett.

Az ezután uralkodott khaldaei királyok kora már nehezebben határozható meg, emléktábláik szétszórva és összefüggés nélkül levén, irályuk egymástól nagyon kevésé különbözik. Annyi azonban kiderül, hogy a következő uralkodó család tagjai a *Szin* ⁴⁾ melléknevet viselték, és hogy korukban a királyi székhely dél felől mindinkább éjszak felé tétetett át. A korábbi uralkodók *Ur* vagy *Nifferben* székeltek; *Szin-sada* már Urtól $5\frac{1}{2}$ miföldnyire éjszakra, *Naram-Szin* pedig

¹⁾ L. fentebb a lapon.

²⁾ Hogy Assyria e korban csekély jelentőségű lehetett, kitészik abból is, mert az assyr helytartók e táblák szerint többnyire kisebb rangfokozaton állottak a khaldaei birodalomban.

³⁾ Az ő khaldaei temetkezési szokás sajátos volt. A halottak háromféle módon temették el, vagy a család számára erre különösen téglából épített boltosított sírúregben; vagy a mi különösebb, egy e ezélra egyetlen darabból készült cserépkoporsó-fedél alatt, melylyel a gyékényre fektetett hulla leborított, mindkét esetben mindenféle edények és ékszerek helyeztetek körül. De legsajátságosabb volt a harmadik mód, mely szerint a holttest két méhkas alakú cserépedénybe helyeztetett, melyek középpont összeragasztattak. A hullák nem a föld alá tétettek, hanem ozrenkint mesterséges halmokba temettek el.

⁴⁾ *Szin* = hold isten, deus lunus. Oppert.

Babylonba tette át székhelyét. E család egyik tagja *Zur-Szin* építte az *Abu-Sarcin* mellett felfedezett templomot, mely az egyetlen ő khaldaei emlék, melynél az építész köveket alkalmazott, s hol sajátoszerűleg készített kőoszlop maradványokat is találhatni, miből méltán lehet következtetni, hogy e templom későbbi időben készült, mint *Ur* vagy *Erech* építményei, bár a romjai közt talált kovakések, kőbalták, vésők s egyéb eszközök, a gyér arany és bronz leletek mellett a vas teljes hiánya, mint a régibb korszakokban, az ipar csekély fokára mutatnak.

Ezen uralkodók sora, bár egymásutáni következesök pontosabban meg nem határozható, hihetőleg a 17-ik századot tölti be, e század végéről, valamint a következő 16-iknak elejéről (1625—1575) két más uralkodóról van az assyr kútfők után tudomásunk, ezek *Purna-Purija* és fia *Durri-galazu* ¹⁾, kiknek nevei több khaldaei emléken fenmaradtak, sőt ez utóbbinak pecsétje is megvan, az ő és atyjának nevével, s Bagdádban találtatott.

Még két uralkodót ismerünk biztosan a khaldaei emlékek után, ezek *Khamurabbi*, kinek cseréptáblái Szenkerehben, Babylonban és Bagdád közelében nagy számmal találtattak, fiától *Szamsu-iluna*-tól csak Tel-Sifrből van néhány cseréptábla. Mindketten Khaldaea függetlenségének utolsó idejében uralkodhattak, tehát 1518 előtt, mely idő táján arab törzsek rontottak be Khaldaeaba s azt meghódítván mintegy 245 évig tartott uralmokat megállapították.

Ekkor megszűnt az ő Khaldaea függetlensége, s a nemzeti független lét elvesztése az építkezés, művészet és tudomány hanyatlását vonta maga után, az egész arab korszakból csak egyetlen kétes származású emléket bír a britt muzeum. Mindazon uralkodók tehát, kiket említettem, az úgynevezett khaldeus dynastiához sorozandók, melyet kettőt állít fel *Berosus*, az első 11, a másikat 49 királylyal. Igaz ugyan, hogy az emlékek csak 15-16 uralkodót tesznek kétségtelenné; ozo-

¹⁾ Oppert szerint Kurgalzu Exped. I. r. 255. l. *Purna-purija* halála után, ki *Assur-Vatila* Assyr király leányát bírta nőül, következett fia *Kara-khar-dasz*, de midőn ez ellen slattvalói fellázadván, megöletett, az assyr király az országba jött, és testvérét *Durri-galazut* emelte a trónra.

ken kívül van még azonban vagy tíz, a kiknek nevei, legalább még eddig meg nem fejthetők; de ebből nem következik, hogy e nevek képeznék a két Berosusféle dynastia teljes jegyzékét, mert nem]okvetetlenül szükséges, hogy mindogyik királynak építészeti emléke fenmaradt legyen, s azután Eusebius chroniconjába is hiba lopódzhatott, ha 49 király 458 évig uralkodott, egyre-egyre csak tíz év jut, mi örökös monarchiában kevés, kedvezőbb volna az arány, ha felteszszük, hogy Berosus 19 vagy 20-et irt volna, ez utóbbi föltevés szerint mintegy 16 év jutna egy-egy király uralkodására.

Az arab korszakról egyébiránt az assyr emlékek is mélyen hallgatnak, csak az arab uralkodás vége van ezekben jelezve, midőn Tiglath-Nin Assyria királya Babylon meghódításának mondatik, még pedig ha ez időpontot tekintjük, az assyr nagybirodalom megalapításának korára nézve a felfedezett emlékek, mind Berosus, mind Herodot számadataival csodálatosan megegyeznek, mint arról alább lesz szó, mely ugyanis a tizenharmadik század közepe, Berosus fontebbi számadatai szerint az 1273-dik év Kr. e.

Az assyr uralom szorosabb értelemben csak mintegy 100 évig tartott, mely idő alatt Assyria királyai részint magok is Babylonban laktak, részint az országot helytartók által kormányozták. Azonban már 1150-ik év táján Khaldaea független királyaiul említetnek I. *Nabukadnezar* és fia *Merodach-iddin-akhi*, kik az assyrok ellen némi sikerrel harcoltak, sőt ez utóbbi I. Tiglath-Pilezar assyr király visszavonulásakor 1120-ban, ettől bizonyos bálványokat is zsákmányul ejtett.

Ezen időtől fogva Nabonaszarig ritkán említetik Khaldaea az assyr emlékekben. II. Szalmanaszar 850 táján beavatkozott Khaldaea ügyeibe és *Merodach-szum-adin* érdekében hadat vezetett az országba, őt a trónon megerősíté; de egyszermind több khaldaeai várost elfoglalván, fejedelmeiket hódolatra kényszeríté, mi arra mutat, hogy az ország több fejedelemségre volt osztva. A következő assyr király *Samasz-Iva* is fényes győzelmet nyert 820 táján *Merodach-belaczu-ikbi* nevű királyon, de a győzelem eredménye ismeretlen.

Mind e körülményekből az látszik kiderülni, hogy Khaldaea ezen egész idő alatt saját fejedelmei alatt autonom

közigazgatással bírt, de Assyriához némileg hűbéri viszonyban állt. Csak Nabonaszar vívta ki teljesen Babylon függetlenségét 747-ben ¹⁾, mely azonban akkor sem terjedt a többi apró fejedelemségre. Az ország ezen feldaraboltatása eredményezé annak teljes meghódítását Assyria által. A canonban említett négy uralkodó: *Nadius*, *Chinzinus*, *Porus* és *Elulæus* szinte ily apróbb fejedelmek lehettek a 733—721-ig terjedő rövid korszakban. ²⁾ *Merodach-Bala'an* ³⁾ 721—709 egyesíté ugyan az egész Khaldaeát uralma alatt, de az utóbbi évben Szargon assyr király által meggyőzötven fogságra vitetett, Babylonia pedig helytartók alá helyeztetett.

Azonban e helytartók kormányzása békés nem volt, a függetlenségre törekvő nép, ismételve fegyverhez nyúlt, s különösen Szennacherib idejében véres harcokat küzdött szabadságáért, s helytartóit gyakrabban elűzte. Két független időszakát is említi a canon, *Szusub* király alatt 696—694-ig, és egy több évi interregnumot Szennacherib uralkodásának vége felé. Hogyan és mikor történt újolagos meghódítása, arról nincs emlékezet, de *Aszarhaddon* 680-ban egyszerre lép mind Assyria mind Babylonia trónjára, az assyr és babyloni canon egyező tudósításai szerint.

Nabopalaszar assyr helytartó ⁴⁾ 625-ben hasznára fordítván hazája hanyatlását, az önállásra törekvő nemzet éléro állt és Babylonia függetlenségét visszaszerezte. Ninive s az assyr birodalom bukása után, a lydiai háború kivételével, mely a 610-ben kötött béke által befejeztetett, ⁵⁾ hosszabb ideig békét élveztek Elő-Azsia népei. A méd, babyloni és lydiai birodalmak közt egy neme a politikai egyensúlynak állt be, mely azon körülmény mellett, hogy fejedelmeik egy-

¹⁾ Ptolomeus canonjának első éve, mely az assyr-babyloni chronologia alapján szolgál.

²⁾ Előbb, mint *Bit Jakin* királya, egyike az apróbb fejedelmeknek 721-ben lön egész Khaldaea királya.

³⁾ Rösch scytha királynak mondja, a ki Babylonban 625-ben új dynastiát alapított. Zeitschrift XV. k.

⁴⁾ A szokott számítást Bosanquet az által iparkodik megintatni, hogy az 685-ki teljes napfogyatkozást veszi fel a béke megkötésének éveül, de számítása sok nehézséggel jár, mert felforgatja az egész chronologiai rendszert. Journal of th. As. society. XV. k.

mással rokonsági viszonyba léptek ¹⁾, visszaadta e világrésznek a rég nélkülözött békét.

Babylonia Nebukadnezar ²⁾ alatt 604—561-ig érte el hatalma tetőpontját. Már atyja átvette volt osztiályrészkep az assyr birodalom délnyugati tartományait, de huszonnégvi évi békés kormánya alatt a hódolt tartományok hűsége ingadozni kezdett, és Neko egyiptomi király alkalmasnak hitte az időt az assyr birodalom ezen örökét birtokába venni. Babylonia és Egyiptom hadi ereje 605-ben Karkhemisnél az Eufrát mellett mérkőzött egymással, s a győzelem az első hatalom felé hajolt. Erre Syria és Palaestina meghódolt a győztes Nabukadnezarnak, ki magát Egyiptomot is meg akarta fenyeíteni, de atyja halála őt Babylonba szólította. Nebukadnezar most a trónra lépett, melyet 43 évig bírt. Uralkodása fénykorát képezi Babyloniának és neve a történelem lapjain örök betűkkel van feljegyezve, mint nagy hódító, ki hihetleg Egyiptom Apries, másképp *Hophra* királyát is trónjától fosztotta meg. De e névhez félelem is tapad, mint a ki Jerusalemet alpusztította, a zsidókat fogságra hurcolta; kegyetlenége pedig Jechonia és Zedekiasz ellen mély homályt vet emlékezetére. Azonban másrészt tagadni nem lehet, hogy Nebukadnezar a béke műveit illetőleg is nagy férfiú volt, nevével van Babylon legnagyobb építményeinek emléke egybekapcsolva: a fényes királyi palota, Bel tornya, a függő kertek, Borzipa, számos csatornák a föld öntözésére, s ama királyi csatorna, mely a Tigris és Eufrátot egybekapcsolta, a számtalan templom különféle városokban, részint a régi irók, részint saját feliratai szerint neki köszönik létüket.

Méltatlan utódai alatt hanyatlásnak indult a birodalom, külső hatalma ugyan meg nem ingattatott, de belsőleg folytonos gyöngeség emészté erejét. Fia és utóda *Merodach-Evil* két év múlva bitorlónak volt kénytelen átengedni trónját, ez, *Neriglissár*, csak négy évig uralkodott 559—556-ig s fiát hasonló sors érte néhány hó múlva, mint elődjét. Az összeesküdtek 556-ban Nabonadiust emelték a trónra.

¹⁾ Cyarares leánya Nabopalaszar fiával, Nabukadnezarral jegyeztetett el, Alyattes lyd királyé pedig Astyages méd trónörökösével.

²⁾ Ékirati neve Nabokudur-uzur, ebből lett Nabukodonozor.

Két évvel előbb történt ama forradalom Médiában, mely a perzsa Cyrust a méd-perzsa birodalom urává tette. A lyd háboruban Nabonadius Croesus pártjára állott, s ezzel Cyrus haragját vonta magára. A vész előérzetében megtette ugyan előkészületeit a város védelmére, új védfalat építtetett a folyam mellett, hol az a városba folyik, és egy száz láb magas és húsz láb széles falat húzatott azon helyen, hol e két folyó legjobban közeledik egymáshoz. Azonban mindez hasztalan volt. 538-ban Cyrus hadat vezetett Babylonia ellen, és Nabonadius seregét meggyőzvé a várost ostrom alá vette. A király fiát *Belsar-uzurt* (Balthasar) ¹⁾ bízta meg a város védelmével, maga Borzipába zárkózván. Cyrus azonban az ismert hadi csel által a várost hatalmába keríté, s az új babyloni birodalomnak 87 évi fenállása után véget vetett. Babylonia perzsa tartomány lön. ²⁾

III.

Babylonia szakadozott történelmével ellentétben Assyriáé egy teljes egészet képez, melyet századokon keresztül részben teljes hitelességgel, részben legalább megközelítőleg helyesen lehet nyomról nyomra követni.

Assyria történelme két külön szakaszra osztható, az ország alakulása óta egész azon időpontig, midőn Assyria nagy-

¹⁾ Hogy Nabonadius fiát kormánytársul vette maga mellé, egy Mugheirben talált cseréphengere tanúsítja, melyen *Nabu-nadid* és fiára *Bilsar-uzurra* az isteni kegyelem kéri. Oppert nagy művében több feliratot idéz Nabonadius és fia nevével.

²⁾ Az ősi khaldaeus dynastia korából Oppert többször említett nagy munkájában szintén közöl egy névsort, és e neveknek egy részét egy a britt múzeumban levő cseréptábláról adja, de minden közelebbi meghatározás nélkül. E névsorban, melynek élére, mint legrégibb történelmi uralkodó, Uruk van téve Ilgi névű fiával, ezeken kívül több már említett ismerős király nevével is találkozunk kiket fenmaradt emlékeik után nevez meg. — Oppert 1865-ben ily című francia tudományos folyóiratban: *Annales de philosophie chrétienne*, megkezdé Babylonia és Assyria emlékeinek chronologiai rendezését és a Kr. e. IX. századig jött, de e műve még kezomhez nem jutott.

hatalmi állásra emelkedett (1270), és ettől fogva egész a birodalom bukásáig 625-ig Kr. e.

Ekkoráig rendszeren az ország alakulását a birodalom nagyhatalmi állásának kezdetével szokták volt azonosítani, a Ninus és Semiramisféle mondákkal, melyek történelmi hitelességet követelőleg adattak elő, kezdvén meg Assyria történelmét. Mindkettőnek alakja a görög írók képzelődésének szüleménye, mint már Berossus vádolja őket, hogy Babylon műveit hamisan tulajdonítják Semiramisnak, és Eusebius megvallja, hogy a khaldaeusok épen nem gondolnak Ninus- és Semiramissal. ¹⁾ E képzeleti alakokról tehát Assyria valódi történelmében nem lehet komolyan szólni többé, mint azokat már régebben Heeren ²⁾ és Niebuhr ³⁾ igen helyesen a mythos körébe utasították.

Egy történelmi Semiramisról azonban van az assyr emlékek után is tudomásunk, ez a 810-től 781-ig uralkodott IV. Ivalus király neje volt, és egy kalahi emléken Szammuramit név alatt fordul elő, ki Herodot második Semiramisával majdnem egykorú volt; ⁴⁾ s kinek ez a babyloni építmények egy részét tulajdonítja. Rawlinson e nő kiváló említésénél fogva azt sejtí, hogy ez talán babyloni hercegnő volt, és mint az itt uralkodott család utolsó sarja alkalmasnak látszott férje, Ivalus előtt arra, hogy helyette hazájában a kormányt vigye. A keleti képzelet emelheté e történelmi Semiramist ama mythicus légkörbe, melyben az utókor előtt ismeretes lön.

Azt hiszem, megfodritva történt Ninussal, ki Herodot és Ctesias szerint az assyr királyok őse vala. Nin egyiko a második trias istenségeinek, ki a görög Heralessel azonosítottatik, az ábrákon rendszeren egy karjai közt megfójtott oroszlánnal fordul elő; de hogy az assyr királyok tőle származtatnak, ép oly kevés történelmi hitelességgel bír, mint midőn Lydia és Spárta királyainak eredete Heralesig vitetik föl. ⁵⁾ A Nin nevével

¹⁾ Duncker id. m. I. k. 271 l. 1. jegyzet.

²⁾ Heeren Handbuch der Alten Geschichte I. k. 26. l.

³⁾ Niebuhr Vorträge über alte Geschichte I. k. 27 l.

⁴⁾ Herodot I. 184.

⁵⁾ Herodot u. o.

egybekapcsolott hősrögök adhattak alkalmat a görög történetíróknak arra, hogy őt az assyr dynastia élére állítsák.

De hagyjuk el e mythosi alakokat, és lépünk a szoros történelmi térre, amint az, az assyr emlékek által kijelöltetett. És itt, hogy az ókor íróinak tudósításaival az újabb kutatások eredményeit egybevevhessük, szükséges legelőbb azon időpontot meghatározni, mely minden valószínűséggel a nagy assyr birodalom kezdetét tövé, mely, mint már megjegyzém, nem azonos az ország alakulásával; ezen időpont Assyria történelmét két határozott részre szakasztja.

Hogy ezt meghatározhassuk, felveszszük alapul mind Herodot, mind Berossus számításait, és ezt azután egybevetjük az ország történelmi emlékeivel.

Berossus fentebbi adatai szerint ¹⁾ a 45 assyr király elsője Babylonban kezdett uralkodni 1273-ban, és 526 évig tartott e dynastia uralma. E hódítás alapítá meg a nagy assyr birodalmat, mely ez idő óta változatlanul tartott 747-ig, midőn Babylon rövid időre visszanyerte függetlenségét, bár később újra meghódítottatott, és assyr helytartók alatt volt 122 évig, tehát 625-ig, mely Ninive elfoglalásának, és az új babyloni birodalom alapításának éve.

Herodot szerint Ninive elfoglalása volt utolsó fegyverténye a méd Cyaxaresnek, tehát ennek a lyd háború után kellett történnie, mely a 610-ben történt napfogyatkozás után fejeztetett be. Ha most hozzá számítjuk az időt, mely a méd sereg visszavonulására, az új sereg szervezésére szükséges vala, s azon két évet, mely Ninive ostromában lefolyt, ennek bevétele alig történhetett e kútfő szerint a 606 év előtt, mint azt általánosan teszik, és mint azt Herodot adatai nyomán Duncker is kiszámította.

Herodot az assyrok uralmát Ázsiában, míg a főhatalom háborítlan birtokában voltak, 520 évre teszi, megkülönböztetvén ettől azon időt, mely a médek elszakadásától Ninive elfoglalásáig folyt le. A médek uralmát Ázsiában szerinte 128, és a 28 évi szkúth uralommal együtt 156 évig tartott.

¹⁾ Berossus szerint: az új babyloni birodalom 87 évig, azaz 538-ig tartott, hozzáadván 538 + 87 + 122 + 526 = 1273-ik év jön ki, mely évre esik számítás szerint az assyr nagy birodalom kezdete.

Ebből azonban le kell vonni Astyages korát 35 évvel és Cyaxares uralkodásából, ki e számítás szerint 633-tól 593-ig ült a trónon, 13 évet, marad tehát Ninive bukásáig Herodot szerint 606-ig, a médek uralmára a felkelés óta 108 év. ¹⁾

Ha ezen két összeghez a háborítlan assyr uralkodás éveit, azaz 520-at hozzáadjuk, tehát $606 + 108 + 520$ kijön 1234-ik év, mint a nagy assyr birodalom kezdetének első éve, és így Borosus és Herodot adatai közt a különbség 39 évet tenne, mi ily messze őskori chronológiára nézve valóban nem sok, főképp ha még azon 19 évet levonjuk belőle, a mennyiben Herodot esalódhatott Ninive elfoglalását utánna révén a lydiai háborúnak, 1234 + 19 tenne 1253 évet. Arra hogy Herodot hibetöleg hibázott, okaim következök; először: nem tehető fel, hogy a még mindig hatalmas Assyria, bár a szküth pusztítás által meg is gyengült, békén nézte volna szövetségesei romlását, és tartományai meghódítását; másodsor, Assyria utolsó királya Szarak akkor küldötte Nabopolaszar vezérért Babylon megszállására, midön a scythák elűzetése után Cyaxares másodízben indult Ninive ellen; de kétségtelen adat Ptolomeus canonja szerint, hogy Nabopolaszar babyloni uralkodásának első éve a 625-ik, és Abydenus szerint ez összeesik Ninive elfoglalásának évével; ²⁾ végtére hihető, hogy Herodot nem is annyira a szküth hódítás tartamát akarta a 28 évvel meghatározni, miután kevés történeti hitolességgel birnak mindazon körülmények, melyekkel ezt kapcsolatba hozza, mint inkább a méd uralom chronológiáját akarja felderíteni. Ha Dejoces óta a méd királyok uralkodási éveit, és pedig Dejoces 53, Phraortes 22, Cyaxares 40 és Astyages 35

¹⁾ Dunccker azt másképp hozza le, a méd függetlenség kezdetét 714-re tévén, ehhez adja Herodot 520 évét, v. 3. l. 275 l. 1 jegyz. Rawlinson 603-hoz adja Dejoces 53, Phraortes 22, Cyaxares 30 uralkodási évét, mely Ninive bukásáig 625-ig folyt le, s azon kívül a Herodot által Dejoces előtt említett méd anarchiára egy emberkort azaz $33\frac{1}{2}$ évet számítván $603 + 105 + 33\frac{1}{2} + 520 = 1262$. R. azt hiszi, ha a lyd háború megelőzte Ninive ostromát, ennek bevételé 603 előtt nem történhetett.

²⁾ Eusebius chron. I. 9. Ezen adatot Niebuhr is elfogadja. Vorträge über die alte Geschichte I. 38 l. Oppert ugyanazon évről teszi Ninive elfoglalását, Exped. scientifique, II. k. 215.

évét összendjük, 150 év jön ki, Herodot pedig a méd uralmat, ide számítva a szküth 28 évi korszakot is 156 évré teszi, fennmaradna tehát 6 év azon időre, melyet ő Dejoces előtt méd anarchiának nevez, a függetlenség kivívása után az első királyig.

Kétségtelen tehát, hogy a nagy assyr birodalom kezdete a 13 ik század közepére teendő; de a hódítások koráig az ország alakulása óta lefolyt időt már bajosabb meghatározni. Rawlinson a bibliai Assurnak tulajdonítja az ország alapítását, a biblia illető helyét úgy értelmezvén, hogy ez egy sémi gyarmatot vezetett Khaldaeából Assyriába, mi, tekintve a mivelődés haladását a perzsa öböltől éjszakra, nagyon is hihető, s megerősítést nyer az assyrok vallásának azon hitágazatában, mely Assurt a honi pantheon csúcsára állítja. Ha Samsz-Iva, Iszmi-dagon fia, mint khaldaeai király, Assyriában templomot épít a 19-ik század közepén, ez nem csak azt bizonyítja, hogy az ország Khaldaea főhatósága alatt állott, ¹⁾ hanem azt is látszik föltételezni, hogy Assyria már akkor mint ország régiben fennállhatott, ámbár neve, valamint Assur városáé, egész hitelességgel csak a 16-ik században említettik. Ennek nem mond ellene Ctesias adata, ki Assyria fenállásának Ninustól Szardanapalig, tehát Ninive elpusztulásáig 1306 s illetőleg 1360 évet tulajdonít, mely összegezt 625-hez adván, a királyság kezdete szerinte 1985-ik évré volna teendő. Átirói mint Eusebius, Diodor és Syncellus mind a királyok sorrendjére, mind az évek számára nézve némileg különböznek tőle, de mégis abban mind megegyeznek, hogy az assyr királyság kezdetét a 2000-ik év tájára teszi Kr. e. ²⁾

Azonban a biztos történelmi emlékek nem mennek ily messzire vissza, s bár azon esoréptábla, melyen I. Tiglath-Pileaszar adata a kileh-sergáti templom építéséről a 19-ik század közepére utal, Assyria első megnevezett királyai némi

¹⁾ Hogy Oppert szerint a Ninus és Somiramis által alapított khaldaeus dynastia nemcsak uralkodott Assyria felett, hanem a nép zöme is kaszdím-szküth volt, fontebb volt említve; de egyszersmind megczafolva is.

²⁾ A királyok neveit összeállítva adja Clinton Fast. hell. I. v. V. 3. Dunccker id. m. I. 275. l. és jegyz. Rawlinson id. m. II. 281. l.

megközelítéssel csak a 17-ik századba tehető. Hogy Assyriának őskori története egykorú adatok által egészen fel nem világosítható, azon, úgy hiszem, senkisésem fog csodálkozni, de az emlékek által igazolt történeti hitelesség oly messze századokra veti világát, mint azt alig találjuk föl más népnél talán a zsidókat és egyiptomiakat kivéven. Már I. *Tiglath-Pilezar* megíratta uralkodásának történetét,¹⁾ és e példát számosan követték utódai közt; hárman *Assur idannipal*, II. *Szalmanaszar* és *Samasz-Iva* obeliszk alakú oszlopokra vésették viselt dolgaik emlékét, mások legalább az általok épített paloták- és templomokban emlékül letett kötéblákon vagy cseréphengereken iratták fel családi származásuk mellett az okot is, mely őket az építésre bírta. Méltán mondhatjuk tehát, hogy I. *Tiglath-Pilezar* óta, ha az 1090—910-ig terjedő homályos korszakot kivesszük, Assyria történelme hiteles adatokon alapúl, még pedig mind végig, azaz Ninive elpusztulásáig. Továbbá 910 óta nemcsak a történeti emlékek szaporodnak, hanem ezen évtől fogva 270 éven át egész 640-ig Kr. e. egy chronologiai táblázatot is bírnak, mely *Assur-bani-pal*, Szardanapal, királyi könyvtárában találtatott, és szerencsésen megfejtetvén, assyr canon neve alatt ismeretes,²⁾ melynek időszámítása Ptolomaeus canonjának számításával esodálatosan megegyez.

A Kr. e. 1650—1550 lefolyt századra három nevet említhetünk, ezek: *Assur-bel-nisis*, *Buzur-Assur* és *Assur-Vatila*. E három nevet egy esonkított tábla tartotta fenn, mely talán II. *Szalmanaszar* (859—824) korából való, mert ennek háborúira ezélez, de hihetőbb hogy *Aszarhaddon* (680—667) korában készült, és e három assyr királyt úgy tünteti föl, mint a kik *Khaldaea* belügyeibe, melynek királyaival rokonsági viszonyban állottak, avatkozni képesek voltak. Az utolsó *Purua-purijas* khaldaeai király kortársa lehetett, kinek leányát adá nőül, és veje halála után egy lázadó ellenében, annak

¹⁾ Azon két heugor, mintegy két példánya e történeti műnek, megvan a britt muzeumban, s ezekről jelentéktelen eltérésekkel, s így hitelesen fordítottat le Rawlinson, Talbot, Hinks és Oppert által. Megjelent Londonban 1867.

²⁾ Rawlinson Henrik kiadta 1832. Londonban.

fiát, *Durri-galazut*, ülteté trónra.¹⁾ *Assur-vatilat* különben még I. *Tiglath-Pilezar* is említi egy cseréptáblán, mint a ki a már említett *Samasz-Iva* által (1820) épített templomot megújította.²⁾

Ezután mély hallgatás borúl Assyria történeteire mintegy két századon keresztül, csak egy csonka leszármazási tábla említi *Bel-szu-mili-kapit*, mint „az uralom megalapítóját“, kit Rawlinson e két századba helyez, de hihetőnek tartja, hogy azon kifejezés szerint ő lehetett az assyr függetlenség megalapítója is, és akkor az említett három király neve elé volna teendő.

A legelső hat király, a kiknek korából emlékek maradtak fenn: *Belus*, *Pudil*, I. *Ivalus*, I. *Szalmanaszar*, I. *Tiglath-Nin* és II. *Ivalus*. Az emlékek szerint mind egymástól leszármazási viszonyban állanak³⁾ és az utolsó háromról a fentebb említett származási tábla is világosan mondja, hogy e három: apa, fiú és unoka. E hat uralkodó korát *Tiglath-Nin* neve határozza meg, ha ez mint *Babylon* hódítója, *Berosus* adatai szerint, 1270—1250-ig uralkodott, úgy kerek, számmal 20—20 évet számítván egy-egy uralkodásra, e hat király 120 éven át 1350-től 1230-ig uralkodhatott. Egyébiránt történelmüket nem jellemzi egyéb tény, mint hogy *Tiglath-Nin* *Khaldaeával* növelte birodalmát; azon körülményből pedig hogy I. *Szalmanaszar* a *Tigrisen* túl *Kalah* városát alapítá, azt lehet következtetni, hogy ez meg a *Zagros* hegy felé terjeszté ki az ország határait, elfoglalván amaz, a *Tigris* folyam és *Zagros* hegyek közt fekvő tartományt, mely később magvat képezte az assyr birodalomnak, a melynek első kezdete *Assur* városa volt az *Eufrát* és *Tigris* közén.

Ezután ismét hat király következik, kik I. *Tiglath-Pilezar* körül csoportosulnak, kinek ismert kora határozza meg a többiét is.⁴⁾

¹⁾ E két khaldaeai király uralkodásának adatait I. fentebb. E synchronisticus tábla különben még ezenkívül más nemzetközi viszonyokat is említi *Khaldaea* és *Assyria* közt.

²⁾ Ebben Rawlinson chronológiájának újabb megerősítését látjuk.
³⁾ Az első négy cseréptáblái mind *Assur*, ma *Kilch-Sergában* találtattak, mely még akkor a királyok székhelye volt.

⁴⁾ E csoport és az előbbi közt mintegy 20 évi hézag van, mely az emlékek nyomán be nem tölthető.

Ennek *Merodach-iddin-akhi* babyloni királylial való háborúja uralkodásának vége felé volt, azaz Szennacherib 694-ik éve előtt 418 évvel, tehát 1112-ben, mi onnan igazolható, mert míg Tigláth-Pileszar említett cseréphengerén öt évi hadjáratainak eseményeit elbeszéli, más öt évről egyéb fenmaradt emlékek után van tudomásunk, babyloni háborúját nem említi, melynek részletei különben a synchronisticus táblán is felsoroltatnak; e szerint e háborúnak okvetlenül uralkodásának vége felé kellett történnie, s így ha ő az egyes királyok átlagos uralkodási tartama szerint 20 évig, vagyis 1130—1110-ig uralkodott, e hat király uralkodási idejét jogosan következőkép állapíthatta meg Rawlinson:

Nin-pala-zira 1210—1190-ig.

Assur-dah-il (fia) 1190—1170-ig.

Mutaggil-Nebó (fia) 1170—1150-ig.

Assur-risz ilim (fia) 1150—1130-ig.

I. Tigláth-Pileszár (fia) 1130—1110-ig.

Assur-bil-kala (fia) 1110—1090-ig.

Hogy e királyok ily származási viszonyban állanak egymáshoz, azt maga Tigláth-Pileszár mondja azon híres feliratában, mely régisége által bámulatot költött, s melyben uralkodásának első öt évében viselt hadi dolgait és építkezéseit beszéli el. Ebből nem csak azt tudjuk meg hitelesen, hogy Nin-pala-zira őse volt az új királyi család alapítója, kitől a felhozott sor szerint származott vala, hanem arról is értesülünk, hogy több rendbeli templomok, várak és királyi palota építésén kívül művei által Assyria mivelődését hathatósan előmozdította. ¹⁾ A földmivelésre fontos öntözési csatornákat ásatott, idegen fajta barmot és a testedző vadászat kedvéért, melynek nagy kedvelője vala, különféle vadállatokat hozatott be, és idegen növényeket honosított meg az országban, melynek határait hódításai által kiszélesítette és népességét gyarapította.

A kép, mely Tigláth-Pileszár felirata nyomán előttünk feltáruul, valóban igen kedvezőleg mutatja fel Assyriának

¹⁾ A templomok közt megemlíti Samasz-Iva templomának megújítását is, mely 69 év óta romokban hevert, miután az említett király által 641 évvel előbb építtetett vala. Inscript. 64—66. lap.

12-ik századbéli műveltségi állapotát. Az ország nem volt ugyan nagy kiterjedésű, Babylonia már akkor visszanyervén függetlenségét, délről gátot vetett terjeszkedésének, éjszaki határa a Niphates, keleti a Zagros hegység volt, míg nyugaton az Euphratest érte el, de belállapota virágzó lehetett, és jólétének emeléséhez nem csekély mértékben járult Tigláth-Pileszar bölcs intézkedései által. Harezi dicsőségben sem volt szegény a nemzet, s e király említett felirata is eléggé megcáfolja Ctesias előadását, ki Ninus utódait háremekbe zárt pulyáknak bélyegzi. Három elődjéről nem sokat tudnak az emlékek. *Nin-pala-zira* a család alapítója vala, *Assur-dah-il* lerombolá Samasz-Iva templomát újra építendő, de, tenni elmulasztotta, *Assur-risz-ilim* Nebukadnozar babyloni királylial kétes csatákat vívott, melyek a két szomszéd ország népét egymás kölesönös tiszteletére birták, úgy hogy *Tigláth-Pileszar* is csak kénytelenségből fogott fegyvert Khaldaca ellen, sikerrel olointe, mert több várost, s magát Babylont is elfoglalta, de visszavonulásában *Merodach-iddin-akhi* babyloni király által üldöztetvén, podgyásza egyrészével a honi bálványokat is elvesztette 1112-ben.

Ez volt úgy látszik utolsó hadjárata, az előbbieket történetét ő maga beszéli el, melyekben nagy hódításokat tön. Hogy a központosított államhatalma ország ekkor terjedelmes hódításokat tehetett, azt a körülmények eléggé megmagyarázzák. Assyriát ezen időben csekélyebb erejű néptörzsek környezték, nevezetesen azok közt a Muszkák (Moschi) és a *Kumuk* vagy *Komanok*, Herodotos angol magyarázó szerint mindkettő szküth nép, melyek egyenkint 20—20 ezer fegyverest állíthattak ki a csatára. Mind a két nép, melynek hazája ekkor a Tigris és Eufrát felső vidéke volt, később a Fekete tenger partjai felé huzódott, hol utódaik még sokáig fenmaradtak. ¹⁾

Tiglat-Pileszár fiát illetőleg csak azt tudjuk, hogy *Assur-bel-Kala* is viselt egy háborút Babylonia ellen, de a

¹⁾ Herodot III. 94. hol a Muszkákról mint a perzsa birodalom adózóiról tesz említést, kik a Macronok s Tibarenokkal a 19-ik satrapiát képezték.

csonkított synchronisticus tábláról eredményei lenem olvashatók.

E két utolsó király korából maradtak fenn az assyr képző művészet legrégebb példányai, az egyik Tiglath-Pileszárt ábrázoló dombormű, egy sziklára vésvé, Tigris forrásainál nevének és hadjáratának feljegyzésével; a másik egy női szobor, nem épen remek mű, melynek felirata az említett névsor három utolsó királyát nevezi meg. ¹⁾

Ha e néhány névnél sokáig időztem, annak tulajdonítható, mert I. Tiglath-Pileszár uralkodását az assyr nemzet mivelődésének történetében korszakot alkotónak tartom, mely alapul szolgált az assyr műveltség későbbi fejlődésének. A domborműi faragványok általános használata csak a tizedik században jön divatba, de első kezdetét már e család utolsó két tagjánál is látjuk, ezek a művészet első zsenjei. Tiglath-Pileszár feliratára nézve még azon észrevételt is tehetjük, hogy azt mély vallásos érzelem lengi át, ha dicsőíti is magát, de dicsőségét csak *Il, Assur, Bel, Ana* és *Iva* istenségei adományának tekinti, háborúi vallás háborúk színezetével bírnak, melyeket azért visz, hogy istenei, s különösen Assur ellenégeit megalázhassa.

E korszak után mintegy két századig (1110—910) ismét sűrű homály borítja Assyria történelmét, mely időnek első három negyedére egyetlen király nevét említi II. Szalmanaszar a fekete obeliszken, *Muddina* városáról szólván az Eufrát partján, melyet elődjei közül ketten *Tiglath-Pileszár* és *Assur-Mazur* elfoglaltak vala. Csak a második század utolsó negyedében kezd ismét derülni a látkör. Kileh-Sergát (*Assur*) romjaiban, hol még ekkor is az ország fővárosa vala, a feliratokon egy sorát találták a királyoknak, kik itt különféle építkezéseket tettek, s róluk a sokkal későbbi Assur-bani-pal (Szardanapal) is emlékezik, és ezek a következők: 950—930-ig *Assur-idanni-pal*, 930—910 I. *Assur-danin-il* és 910—890-ig III. *Ivalus*, de viselt dolgaikról nincs a történetben semmi szó, úgy állnak előttünk „mint hatalmas nevek árnyai“, kikre nem vet fényt a késő századok emlékezete.

¹⁾ Ninive romjai között találtatott, jelenleg a britt muzeumban van.

De itt már beléptünk a történelmi való országába, III. Ivalustól kezdve 240 éven át, azaz 910—640 terjedő korszakra nézve, hiteles kútfőnk a fennemlített assyriai canon, mely tizenöt királynak határozza meg uralkodási idejét, az utolsókra nézve teljesen egyezőleg a Ptolomaous-féle babyloni canonnal. E királyok nemzedékrendje, legalább az említett I. Assur-danin-il korától egész IV. Ivalusig a *kilehsergati* és *nimrudi* emlékek feljegyzései által is igazoltatik. Ezen uralkodók névsora következőképen van megállapítva:

III. Ivalus 910—890-ig. ¹⁾

II. Tiglath-Nin (fia) 890—884-ig.

Assur-idanni-pal (fia) 884—889-ig.

II. Szalmanaszar (fia) 859—824-ig.

Samasz-Iva (fia) 824—810-ig.

IV. Ivalus (fia) 810—781-ig.

III. Szalmanaszar 781—770-ig.

II. Assur-danin-il 770—752-ig.

Assur-lus 752—744-ig.

II. Tiglath-Pileszár ²⁾ 744—726-ig.

IV. Szalmanaszar 726—721-ig.

Szargon 721—704-ig.

Szennacherib (fia) 704—680-ig.

Aszarhaddon (fia) 680—667-ig.

Assur-bani-pal (fia) 667—647-ig (?)

Assur-emid-ilin }
Szarak } 647 (?) —625-ig.

E királyok uralkodási éveit az assyr canon adja, hogy mily évek közé esik uralkodásuk, az assyr és babyloni canon összeegyeztetése által következőképen számítható ki. Az assyr canon Szargonnak 17, Szennacheribnek 24 évi uralkodást, tehát összesen 41 évet tulajdonít, azonban Szargonnak egy

¹⁾ III. Ivalus nevének a tábla el lévén törve, uralkodása idejét csak megközelítőleg lehetett adni.

²⁾ Oppert ezt IV-nek jelöli. Tiglath = adoratio, imádás, a név második fele Pileszar = pala zira, a mi annyit tesz, mint Zira fia, és ez Nin-Hercules istennek mellék neve, Tiglath Nin = Tiglath-Pileszar. Ez okból Oppert a kétféle nevet egynek névén négy e novü királyt vesz föl; miután mindkét név értelme: Imádás Ninnek.

feljegyzése szerint, országlásának első éve össze esik a babyloni Morodach-Baladan első évével, ettől pedig Aszszarhadonig a Ptolomaeus féle canon épen 41 évet számít, s e szerint meg lévén határozva a 680-ik év Kr. e, az előbbi királyok kora innen visszafelé számítva határozottat meg azon évek száma szerint, mint azt az assyr canon felmutatja.

Az idézett korszakbeli két első uralkodóról igen csekély emlékezet maradt fenn, a barmadik *Assur-idanni-pal* uralkodásával kezdődik tulajdonképen Assyria nagyhatalmi állása. A 884—859-ig tartott huszonöt évi uralma alatt tíz hadjáratot vezérlett ellenségei ellen, s első volt az assyr királyok közül, ki a Földközi tenger partjait elérte, a midön lehetőleg a phönici városokat is adófizetőkké tette. Azonban építkezései nagyobb dicsőséget szereztek nevének, mint háborúi, melyeket főkép a lázadók ellen roppant kegyetlenséggel vitt. A fellázadt város fejedelmeit fogságra hurcolta előkelő férfiai máglyára ítélte vagy karóba vonatá, sokszor az egész város férfi lakosságát kiirtá, másszor a fogoly férfiak kezeit és lábait, vagy orrát, füleit és ajkait levágtatá, míg a fiú és leány gyermekek a tűzbe hányattak. E kegyetlensége kiválólag jellemző az assyr uralkodók közt, mi annál feltűnőbb, mert az építészeti és képzőművészetek oly nagy partolója vala, mint senki az előtt.

Nimrud mellett (Kalah) felásattak palotájának alapjai, templomai közt, melyeket építettett, lognevezetesebb a Nimrud romjai közt felfedezett, s e művei bámulattal töltik el az utast. Elődeinek építményei *Kileh-Sergátban* tömegökre nézve kétségkívül nagyszerűek, de belső csin hijával vannak s tégláik festés- és máznélküliek. A dombormű faragványok, a színes mázzal bevont és színes ábrákkal festett téglák az ő művein tűnnek föl először, még pedig oly tökélyben, mely a képzőművészetek magasabb fokú előhaladottságát jelzi a Kr. előtti 9-ik században. Annál meglepőbb, mert a fokonkinti haladást nem láthatjuk, bár hihetőleg megvolt. Már a téglák mázos színezése a különféle érczölegyek kezelését feltételezi. *Assur-idanni-pal* művein ez mind a teremtés varázsával bír. Egy obelisztk is maradt fenn korából, fehér monolith kőből, melyre uralkodásának történetét véseté, míg más kettőnek csak töredékei fedeztettek föl.

Utóda és fia II. Szalmanaszar ¹⁾ (859—824) még nagyobb hódító volt apjánál, valóságos alapítója az assyr nagy birodalomnak. Ő hódítá meg a médeket, és perzsákat, adófizetővé tette Khaldaeát, elfoglalván Babylont; hódolatra kényszeríté Phöniciát, Damascust és Syriát, és ekkor történt, hogy Jehu Izrael királya is csak ajándékok és adó felajánlása által engesztelhetette ki a hatalmas hódítót.

Korában az assyr birodalom székvárosa Kalah (Nimrud) vala, hol magának új palotát épített, mely azonban igen összeroncolt állapotban fedeztetett föl, miután *Aszarhaddon* az épületanyag egyrészt elhordatá, dombormű faragványait pedig saját palotájának ékítésére használta föl. II. Szalmanaszar legnevezetesebb műve az ugynevezett fekete obelisztk, melyen hadi tetteinek és vadászati kalandjainak emlékét megörökíté. ²⁾

Uralkodásának utolsó öt évét belzavarok töltötték be, s csak ezeknek logyözetése után léphetett fia *Samasz-Iva* a trónra 824—810-ig. Hogy e zavargás alatt Assyriát nem érte súlyosabb válság, annak oka Elő-Ázsia akkori néprajzi viszonyaiban keresendő. A központosított államhatalmu királyság szomszédjai gyöngé néptörzsek voltak, melyek a veszély percében sem tudtak összetartani; közülök a legerősebb nem tudott 20 ezer fegyveresnél többet csatára kiállítani, s a később oly hatalmas médek és perzsák jelentéktelen erejű törzsekre lévén oszolva, nem voltak képesek megküzdeni az assyr hatalommal; így történt, hogy ez egész a Földközi tengerig terjeszkedhetett. E különböző törzsek azonban annyiban mégis felhasználták Assyria belzavargásait, hogy az adól tagadták meg, de *Samasz-Iva* megerősödven a trónon, e törzseket, köztök a médeket és perzsákat is újra hódolatra kényszeríté, sőt még Babyloniát is adófizetővé tette.

¹⁾ Szalmanaszar ugynevezett fekete obelisztkén a zsidók is ábrázolják, a mint az adót hozzák. Jehu király uralkodása tehát a 865 és 840-ik év közé esik, mint *Kruger* kiszámítá, és ezt II. Szalmanaszar obelisztk felirata kétségtelenné teszi. *Geschichte der Assyrier* 172 l. *Duncker* 882-roszi I. k. 417.

²⁾ A fekete obelisztk felirata a *Journal of the Asiatic Society* XIX. 185. l.

Fia IV. Ivalus ¹⁾ (810—781) ki, mint apja nem hagyott maga után nagyobb szerű építményeket, arról nevezetes, hogy neje *Szammuramit* adott alkalmat hihetőleg a fentebb érintett Semiramisféle mondákra. Halálával ismét homályos korszaka állt be az assyr történelemnek, három utódjáról 781—744-ig nevükön kívül egyéb emlékezet alig maradt fenn. E harminczhét évi korszak végére esik a Nabonaszar aerája (747), mely csillagászati dolgok mellett a babyloni függetlenség kezdetét is jelzi, mely csak az assyr hatalom hanyatlásával volt elérhető.

E korszakba esik a bibliai tudósítások és Berossus által említett *Phul* vagy *Pal* is, kinek neve azonban a leghitelesebb kútfőben az assyr canonban, mint Assyria királyáé nem fordul elő. A különböző vélemények közt legvalószínűbbnek látszik előttem az, mely, Berossus után indulva, őt babylon-khaldaeai királynak hiszi, ki Khaldaea főhatóságát akarta azon tartományok felett érvényesíteni, melyeket a meggyöngült Assyria fékezni képes nem vala. Hogy a biblia assyr királynak nevezi, az meg nem ingatja e feltételt, mert hiszen Neko egyiptomi király is e kútfő szerint Assyria ellen indul, 608-ban, midőn az már nem létezett. Phulnak Izrael elleni hadjárata Monahem (757—746) uralkodása idejében volt, ezen időre pedig a canon II. *Assur-danil-ilt* és *Assur-lust* említi assyr királyokul, Phul tehát nem lehetett az, és Berossus is csak khaldaeai királynak mondja. ²⁾

II. *Tiglath-Pilezar* (744—726) ugy látszik forradalom segítségével jutott a trónra, melynek azután díszére vált. Tizennyolcz évi uralkodásának nagyobb részét háborúkban tölté, Khaldaea egy részét meghódítá, Syriába és Palaestínába több hadjáratot intézett, hol Damascust Rezin nevű királyának eleste után bevette, Izrael országának a Jordánon túl eső részét elfoglalta, és Aház Juda királyát is hűbérnökkévé tevén, birodalmát egész Egyiptom határáig terjesztette ki.

¹⁾ Ennek korába, kit különben Assur-lühusnak ír Oppert, 788-ra teszi Ninive első elfoglalását.

²⁾ Eusebiusnál chr. I. r. IV. f. Post hoc ait existisse Khaldaeorum regem, cui nomen Phulus erat.

Utódának csak uralkodási évei (726—721), de neve nem jön elő az assyr canonban, s csak a bibliából tudjuk, hogy ez Szalmanaszar volt, e néven IV. Izrael meghódítója, ki a zsidókat az assyr fogságba hurezolta. Rövid öt évi uralkodása a syriai háborúskodásban telt le, de Tyrust öt évi ostrom után sem sikerült bevennie.

Mig Szalmanaszar idegen országok meghódításán fáradozott, honn trónját vesztette el. Szerencsés ellenfele *Szargon*, (721—704) kinek neve tényleges királyt jelent, még harezzi babérjaitól is megfosztá, Szamaria meghódítását önmagának tulajdonítván.

Szargonnal új királyi család jutott a trón birtokába, nagy nevű uralkodókat adván Assyriának, kiknek kormányja a hatalom legmagasb fokára emelte az országot, hogy onnan rövid század lefolytával a meg semmisülés örvényébe sodortassék. De e század arany kora volt Assyriának, mely egész Elő-Azsián kívül még Egyiptom egy részét is birván, egybe halmozta a világ kincseit, s palotáinak egykori fénye, templomainak nagyszerűsége, művészeti és tudományos előhaladottsága által bámulatra ragadja a késő századok ivadékait.

Szargon megszilárdítá a birodalom nagy hatalmi állását, Egyiptomot meggyőzvé Aszdódot a filiszteusok főerődjét elfoglalá, Arabia egy részét meghódítá, s ez által szűk kört vont a még mindig nemzeti fejedelmei alatt levő Juda országa körül, mely csak hódolattal volt képes elodázni romlását. Babylon 709-ben adta meg magát, királya *Merodach-Baladan* Assyriába fogságra vitetett, Khaldaea assyr tartomány lön, mely ez óta helytartók által igazgattatott. Hogy a birodalom legyőzött népeit féken tarthassa, nagyban indítá meg a meghódítottak átszállítását a birodalom egyik széléről a másikra, így akarván megzavarni a népek együvé tartozásának emlékezetét. ¹⁾

Építményeinek nagyszerűsége vetélkedik hódításainak nagyságával, Bit-Sargina (Khorszabad) városában épített palotája sok tekintetben a legérdekesebb assyr építmények

¹⁾ Babylonban fogadta Szargon Cyprus szigetének követeit is, kik ide jöttek a nagy királynak hódolatkukat bemutatni. Rawlinson II. k. 421. l.

egyike, és diszitményeinek csinjára és izlésére nézve csak *Assur-bani-pal* ninivei palotája által szárnyaltatik túl. A bejáratokat roppant nagyságu, emberfejjel ábrázolt szárnyas bikák őrizték, diszes dombor művek, melyek felett merész ív borult a bejárat nyílására, a belső dombormű faragványok a zománczos és ékes minták szerint festett tégglák az assyr művészet tetemes haladását jelölték, melyet az emberi és állati ábrák nagyobb tökélye is bizonyít.

Utóda *Szennacherib* legóriásibb alakja az assyr történelemnek (704—680). Uralkodása negyedik és tizenhetedik évében korábban viselt hadi dolgainak és építkezéseinek történeteit önmaga iratta föl, ¹⁾ melyeknek egyrésze a bibliából *Polyhistor* ²⁾ és *Herodot* ³⁾ tudósításai után is ismeretes Assyria hatalma nem csak csonkulást nem szenvedett huszonöt évi kormánya alatt, hanem Media távolabbi tartományainak elfoglalása, a babyloni lázadás legyőzése (702) és Cilicia meghódítása által, hol Tarsust építé, még öregbedett is. Nevezetes tette, hogy a phöniciék által a Tigris folyamán hajóhadat csináltatott, melyen levezvén a perzsa öbölbe, a tenger felől támadta meg Szuszianát, melynek népe meglepetvén a váratlan támadás által, miután Szennacherib 34 várost és számtalan falut felperzselyén, magát a király székhelyét — Badakát — is bevette, hódolbi kényszerült. Egyiptomi hadjáratában nagy szerencsétlenség érte ugyan, mert a seregében kiütött dögvész miatt annak csak romjait vezethette vissza 698-ban. Ennek következményei azonban koránt sem voltak oly gyászosak Assyriára nézve, mint a zsidó tudósítások mondják, Media sem szakadhatott el még akkor a birodalomtól, mert utóda és fia Aszarhaddon világosan mondja, hogy már uralkodása első éveiben mindazon terület birtokában volt, melyet valaha assyr király bírt volt.

Szennacherib különben pelusiumi szerencsétlensége után

¹⁾ Taylor cylinder, kiadta Talbot: *Journal of the Royal Society* XIX. k.

²⁾ Eusebiusnál chr. I. r. IV. és V. fejt.

³⁾ A pelusiumi esetről tudósítás II. k. 141: egyiptomi hagyomány után. Herodot különben Sethosnak nevezi a királyt, és utána Rawlinson is: Duncker szerint I. k. 453, I. Tirrhaka volt a pharao.

még tizenhét évig uralkodott, és győzelmes hadjáratainak nagyobb része ezen korba esik, Assyria hatalma tehát meg nem ingattatott, csak Babylon lázadt fel ismételve, és pedig egyszer sikerrel 696-ban, midőn Szuszub nevű királya megmenekülvén assyr fogságából, Szusziana fejedelmével egyetértve fegyvert fogott Assyria ellen és két évig oltalmazta hazája függetlenségét. De Babylon 694-ben újra hódolatra szorítottatott, éshelytartók alá helyeztetett, minőkül *Regibelus* és *Mesimordachus* említettnek a Ptolomaeusféle canonban. Azonban 688-ik évre ugyanezen canon interregnumot jelez Babylonban, mely nyolcz évig tartván, kétségkívül az ország zavarteljes függetlenségét jelenti, mely azonban még Szennacherib idejében véget érhetett, mert a két canon ugyanazon évet t. i. 680-at mondja Aszarhaddon első uralkodási évének mind Assyriában mind Babylonban. ¹⁾

Szennacherib építményei, őt mint művészet pártolóját kitünő helyre emelik az assyr királyok között. Ninivei palotája nagyszerűsége által meghaladja elődjei építményeit, és ha *Assur-bani-palének* diszitményei fényesebbek is, de nagyszerűségére nézve Szennacherib palotájával nem vetélkedhetik. A mi különösen ennek diszítését illeti, a festmények, dombormű faragványok eddig nem észlelt ismertető jellege a realismus. Az ábrázolt jeleneteknek nem csak háttéré látszik, de ez oly híven van utánozva, hogy a domborműveken a fák neveit is meg lehet különböztetni. Egész kertek, mezők, nádasok híven ábrázolvák, a vadállatok különféle fajai láthatók, a madarak reptükben egyik fáról a másikra, a halak a vízben, a hajós a csónakban, a földműves munkájánál — mind mintegy fényképezve vannak, de válogatás és művészi egység nélkül.

Ugyanezen realismus másféle ábrákban is nyilatkozik, melyek köznapi jeleneteket tüntetnek elő. Hosszu sora a szolgálknak vadat és sóskát visz a király asztalára, vagy süteményt és gyümölcsöt csemegéül. Más domborművek harszi vagy vadászati kalandokat ábrázolnak, melyekben a király szerepel; másutt látjuk, mint fogadja a hódolt népek adóját,

¹⁾ Ezzel meggyez *Polyhistor* tudósítása is Eusebiusnál I. r. V. fejt, mely szerint Szennacherib említett fiát tette babyloni helytartóvá.

vagy mint állítják eléje a legyőzött foglyokat; ¹⁾ vannak végre domborművek, melyek az építkezéseknél dolgozó munkásokat, vagy egy-egy emberfejű bikaszörny roppant tömegének elszállítását ábrázolják.

E realisticus iránynak, mely Szennacherib domborműveit jellemzi, köszönjük különben, hogy az assyrok magán élete-, foglalkozásaik-, szokás- és erkölseikről tudomásunk van, s ezek nélkül sok ily viszony nagyobbára ismeretlen maradt volna az utókor előtt.

Szennacheribnek gyászos vége lőn, 680-ban két saját idősb fia által (*Adramelech* és *Sarzer*) megöletett, de a gyilkosok nem élvezhették gaztettök eredményét, a legifjabb testvér *Aszarhaddon* által kiűzettek az országból, ki most maga lépett a trónra 680—664-ig. Egy beírt henger maradt fenn korából, mely kilencz hadjáratát sorolja föl uralkodása első tiz évéből, egy két tudósítás a bibliában ²⁾ és némi sovány említése Abidenustól ³⁾ egészíti ki tizenhárom éves uralkodásának történetét.

Aszarhaddon hadjáratai közül kettő leginkább említésre méltó, a médiái, melyet személyesen vezetett *Bikan* — talán *Azerbidzsán* — tartományba, oly messzire hatolván mint egyik előde sem, és fejedelmeit adózókká tévé, mi kétségtelen adat arra, hogy Média ekkor még sem hatalmas sem független nem volt, és Herodot csalódott számításában. Másik még nevezetesebb hadjárata az egyiptomi, mely ugyan saját történetirója által már nem jegyeztetett föl, ⁴⁾ de fia *Assur-bani-pal* emlékezik arról, míg maga *Aszarhaddon* magát az egyiptomi királyok királyának és Ethiopia meghódítójának nevezi. E hadjáratban *Tirhaka* királyt meggyőzván, Thebét elfog-

¹⁾ A férfi foglyok szállítása kegyetlen vala, alsó ajkukba gyűrű húzatott és az ebbe vont zsinegen vezetettek; a nők és gyermekek szállítása már sokkal emberségesebb volt, mert olykor kocsi is rendelettek számukra.

²⁾ II. Chr. 33. feje. Ezra IV. 2. Ez utóbbi szerint Aszarhaddon is telepített idegeneket Palaestinába.

³⁾ Eusebius id. l.

⁴⁾ E hengeren utolsónál van a médi hadjárat feljegyzése: Oppert fordította le: Inscriptions des Sargonides II. 53—60 l. R. nál II. k. 466 l.

lalta és az országot húsz királyi ezímmel bíró helytartó közt felosztotta, kik a memphisi király alá helyezettek. ¹⁾ Mint az építészeti kedvelője kitünő állást foglal el az assyr királyok között, rövid uralkodása alatt nem kevesebb mint három királyi palotát és negyven templomot építtetett, amazok közül egyet Babylonban, hol huzamosb ideig székelt is, s hova Manasse Juda királyát fogva is hozatta; a másikat Kalahban, a harmadikat Ninivében, melyek közül csak a második vizsgáltatott át, s az is csak felületesen. E palota azonban, melyre a dombormű faragványokat az építész egy korábban épült rómladozó palota falairól vette át, még felépülése előtt tűz által elpusztult. Aszarhaddon egynémely szobrain már az egyiptomi befolyás látható. A szárnyas bikák és oroszlánok mellett sphynxek is fordulnak elő, az assyr ízlés szerint sűrű hajzatu fejjel, függökkel és széles szárnyakkal mint a bika és oroszlány szobrok.

Aszarhaddont, ki magát emlékeim Assyria, Babylon, Egyiptom, Meroë és Ethiopia királyának írta vala, követé az uralkodásban fia *Assur-bani-pal*, a görög írónál „Sardanapulus“ 667—647-ig (?). Egyike volt Assyria legnagyobb uralkodóinak, ki mindjárt uralkodása első évében *Saul-Mugina* ²⁾ nevű öcsesét tette Babylon helytartójává.

Az egyiptomi háborút atyjától örökölte, kinek még életében történt, hogy *Tirhaka* leszállt ismét Egyiptomba, s issza foglalta Thebét, Memphist és más városokat, elűzván azokból az assyr helytartókat.

Assur-bani-pal két hadjáratot intézett Egyiptomba, s két vízben meggyőzván *Tirhaka* ethiopi királyt, újra visszafoglalta az említett városokat, az ország igazgatására több assyr és bennszülött helytartót rendelt, a kik közt hihetőleg *Psammetich* is volt, s gazdag zsákmánnyal és számos foglyokkal visszatért Assyriába, miután uralmát Egyiptom felett így megszilárdította. ³⁾

¹⁾ Rawlinson II. 475. l.

²⁾ Polyhistor Eusebiusnál Chr. I. r. V. f. 2. §-ban Samnugesnek nevezi.

³⁾ Az egyiptomi háború, és az országnak Assyria általi meghódítása eddig ismeretlen volt a történelem előtt, ezen eseményeket *Assur-bani-pal* évkönyvei adják, melyek könyvtárában fedeztettek föl, s a király arab hadjárataival végződnek, R. II. 493 l.

Másik nagyobb szerű hadi tette a Szusziána ellen intézett hármass hadjárata volt. Ezen ország már régebbi idő óta Assyria adófizetője vala, de saját fejedelmei alatt belkormányzati függetlenségét élvezte. Első ízben *Urtaki* nevű királya, Assur-bani-pal öcsésével Szaul-Muginával szövötkezve kísérté meg az ellentállást. A háború előbb Babyloniára nehezedett, Szaul-Mugina legyőzöttvén, fogságba került, de bátyjától kegyelmet nyert és Babylonn kormányára vissza-helyeztetett.

Másodízben Assur-bani-pal egy nagy szövetséggel mely ellene egyesült vala, állt szemben. Szerencséjére Szusziánában *Urtaki* halála után két trónkövetelő lévén, az egyik kegyét kereste, s így a nemzet egy része mellette harczolt. E háborút az assyr király vérözönben fojtotta el, az ellen királyt elfogván kivégezteté, a szövetséges fejedelmi és fővezéri személyek közül néhányának tagjait megöcsönkittatta, másoknak nyelvét kiszakíttatá, az ellen király két fővezérét lánczra veretvén megnyúztá.

Rettegés helyett iszony lepte meg e bánásmódra ellenségeit, s ezek harmadízben is fegyvert fogván, az assyr király egy roppant sereg élén, újra berontott ez országba, huszonhat várost, s ezek közt Szuszát és Badakát is elfoglalván, az ismételt felkelés megtorlására a főváros kincseit kiraboltatta, a többi várost pedig katonáinak adá zsákmányul. Így fejeztethetett be négy évi küzdelem után a szuszai háború, mely után az ország Babyloniával egyesítettett.

Assyria ekkor hatalmának tetőpontjára emelkedett Assur-bani-pal az arab törzsek egy részét is meghódítá, s Cilicia és Armenia felett is kiterjesztvén főhatóságát, s a birodalom alatta nyerte legnagyobb kiterjedését. A médek függetlenségéről tehát még ekkor sem lehet szó, s az assyr királyok leghatalmasbika nehezen tűrte volna békén elszakadásukat, s Herodot méd uralkodói legfeljebb assyr alkirályok lehettek.

Assur-bani-pal kegyetlenségével ellentétet képez nála a tudományok és művészetek pártolása. Az építészet, a képzőművészetek alatta érték el kifejlődésök legmagasb fokát. Az építkezés csinájára nézve e király vetélytárs nélkül áll. Nini-vei palotája a legnagyobb szerű az assyr királyok palotái közt,

három szárnya egy hatalmas *T* betűt képezett. Pompás csarnokainak díszítményei messze túlhaladják a korábbi hasonló műveket. Udvarai széles, ékesen festett kövekkel borítva, az ívesücsös kapuk rózsza- és lótosz virágokkal díszítve voltak. A csarnokokat karcu és izletesfejezetű oszlopos folyosók kötétek egybe. Az udvarok és csarnokok falai fehér alabastrommal borítvák, melyen a művészies dombormű faragványok, a király hadi tetteit és vadász kalandjait, házi életét, kertjeit és zenészeti élvezeteit ábrázolják. Az egyes alakok-oddig el nem ért tökélyvel vannak kidolgozva, kellem és természetesség fő jellemvonásuk. E domborművek közt legnevezeteseb a vadászatot ábrázolók, melynek nagy barátja volt a király; az oroszlán vadászat több dombormű tárgyát képezi, míg mások a vadszamarak, szarvasok, dánvadak és zergék üldözését ábrázolják.

Ő volt az egyetlen az assyr királyok közt, ki a tudományt is előmozdította. Feltalált könyvtára, mely palotájának több szobáját foglalta el, nyelvészeti egybe hasonlításokat, az istenségek jegyzékeit, csillagászati feljegyzéseket, nyelvtanokat, történelmet, különféle tudományos értekezéseket tartalmazott, melyeknek egy része régebb példányokról lehetett lemásolva, mert az olvashatlan vagy eltörölt szók helye üresen hagyatott, vagy hiányuk meg is jelöltetett. E könyvtárban még számos hivatalos adás-vevési okiratok is voltak, s itt fedeztetett föl az említett chronologicus táblázat is.

E nagy uralkodó halála megközelítőleg a 647-ik évre tehető, utána következett *Assur-emid-ilia* saját emléktáblái és *Saracus* vagy *Sardanapalus* a görög írók szerint. Huszonkét éves uralma olegendő volt tönkre tenni az assyr birodalmat. A görög írók nagy hírű atyjával zavarják össze, Tarsus építése is neki tulajdonítatik, melynek szomszédságában állítólag sírja is lett volna assyr felirattal. ¹⁾ Ha Ctesias tudósítása az assyr királyok pulya és asszonyias életmódjáról a testi gyönyörökbe való elmerülésökről történeti adatra

¹⁾ Fentebb volt felhozva, hogy Tarsust Szennacherib építetté. E felirat Strabo szerint XIV. k. így hangzik: Sardanapalus Anacyndaraxes fia egy napon építé Tarsust és Anchialét, egyél, igyál és szoross a többi semmit sem ér.

támaszkodik, úgy az csak az utolsó királyra, Szarakra vonatkozhatik. Hogy tétlen és épen nem harcziás fejedelem volt, uralkodásának eredményeiből következtethetjük. Hasonlón ama számtalan fergeteghez, melyet a világ már többször tapasztalt támadni Ázsia fenyérein, a médek valami rögtön forradalom következtében rokon törzsekkel egyesülve, nagy hatalomra tettek szert, és főnökük Phraortes alatt 634-ben Herodot szerint 76 évvel Cyrus előtt — Assyriába törtek. De a gyakorlatlan hordák a fegyelmezett assyr hadseregtől rút vereséget szenvedtek, vezérök maga is halva maradt a csataterén. Harcias fejedelem a lázadó népet országában kereste volna föl, rajta beszűt veendő, Szarak ezt elmulasztá. Phraortes fia Cyaxares szerencsével ismétlé a támadást a következő évben, győzelmet nyert, és Ninivét ostrom alá vette.

Mi lett volna ennek eredménye, tudni nem lehet, de ekkor egy roppant csapás sújtott le Ázsiára. Ez volt a scythák betörése. Hasonló lehetett az a mongol hadjáratok pusztításaihoz, mely előtt csak a hegyek és erdők közt, vagy az erődített városokban lehet menedéket találni. Minél magasabb volt a nemzet műveltsége, annál többet kellett szenvednie ezen iszonyu csapás alatt. A sűrű népességű, virágzó városok és falvakkal telt Assyria a szküth rombolás után a végpusztulás képét tüntette föl, míg a jobbára nomád életű médek Azerbidszán hegyei közé menekülvén, kitérhettek az áradat hullámai elől. A pusztító vihar tovább zúgott a Földközi tenger felé, folytonosan gyengülvén rohamában, minél előbbre haladott. Herodot huszonnyolcz évre teszi e barbárok uralmát Ázsiában, de bizonyosan csalódott számításában. Ily óriási hadsereg, minden összeköttetés nélkül hazájával, ily soká fenn nem tarthatja magát. Ennyi év majdnem egy emberkort tesz, s ez alatt a természet törvényei szerint az ifjak öregekké lesznek, a meglott férfiak kihalnak. Nem számítva tehát a háboru esélyeit, az éghajlat és táborozási fáradsalmak pusztító befolyását, e roppant hadsereg önmagában pusztult volna el. Ezen okoknál fogva hiszem, hogy a foglalás sokkal rövidebb ideig tartott vala. Rawlinson 7—8 évi tartamot tulajdonít annak.

Assyria a földig sujtatott, városainak és falvainak nagyobb része romokban hevert, egybogyűjtött kincsein a bar-

bárok osztozkodtak. A pusztítás sebeit bajosabb művelt államnak meggyógyítani, a romokat újra felépíteni, mint oly nemzetnek, mely felszedvén sátorait, elhajtja gulyáit, és méneseit, s a hegyek és erdők biztos védelme alá menekülhet. Midőn a szküth zivatar tovább vonult, Cyaxares újra képes volt egybeszedett népével a letarolt Assyriát megtámadni. De a beteg oroszlán még most is hősileg védte magát, mind annak daczára, hogy Babylonia is, honnan az odaküldött helytartó Nabopolaszar által tetemes segílyt remélt vala, az ellenséggel szövötközött.

Ctesias az egyesült méd, babyloni és szuszai sereg számát, hihetöleg nagyítva, 400,000-re teszi. Ugyan e kütfő szerint Szarak serege a szövetségeseket két véres ütközetben győzte meg, de Cyaxares új segéd csapatokat nyervén, harmadszor a diadalt közébe tudta ragadni.

A szövetségesek most a fővárost vették ostrom alá. Az assyrok hősi védelemmel feleltek a támadásra, s az ostrom már két éve huzódott eredmény nélkül, midőn a sok esőzéstől megáradt Tigris folyam hullámai a város falait mintegy két angol mfnyire lerombolták, széles rést nyitván a támadóknak. Az assyr király látván, hogy most már hasztalan minden védelem, máglyára hordatá össze kincseit, és nejeivel családjával együtt magát önkénynt megégetteté. ¹⁾

Ez volt a hatalmas assyr birodalom bukása 625-ben Kr. e. ²⁾

¹⁾ Ctesias Diodorus Sic . . . nál II. 25—28 l.

²⁾ Miért tartom ezen évszámot magam is helyesnek, fentebb volt mondva.

Ribáry Ferencz.